

V. MAGYAR MŰVELŐDÉS A SZÉKELYFÖLDÖN

Az iskolák

Az iskolák szellemisége

A különleges társadalmi viszonyok lehetővé tették, hogy a Székelyföldön viszonylag korán kialakuljon egy kiterjedt elemi iskolai hálózat. Ez a jelenség valószínűleg kapcsolatban áll azzal a ténnyel is, hogy itt már a XVI. században a magyar lett a közigazgatás hivatalos nyelve. Az első adat Sepsiszékből származik, ahol 1443-ban, Ilyefalván egy Székely Antal nevű rektort említenek.¹ 1503-ban Miklós erdélyi püspök kötelezte a vikáriusokat, hogy felügyeljék a székelyföldi plébánosok és scholasticusok fizetésének biztosítását. Bár az oklevél általánosan fogalmaz, Sipos Gábor véleménye szerint sok székelyföldi településen sejthető olyan alacsonyabb rendű egyházi férfiú jelenléte, aki alkalmanként oktatói feladatokat is ellátott, ez pedig különösképpen igaz lehet például Marosszékre, ahol Marosvásárhely városában 1495-ben már felsőfokú képzettségű mester (Gernyeszegi István „baccalaureus”) tanított.² Fontos szerepet játszhattak a székelyföldi oktatás korai történetében a csíksomlyói, haralyi, marosszentkirályi ferences kolostorok is. Háromszéken 1500-ban említik a szentkatolnai iskolamestert, Altorján 1536-ban, Bodokon és Kézdiszentléleken 1540-ben, Pókafalván 1545-ben szólnak a források iskoláról. Udvarhelyszéken, jóllehet a vidéki mesterekről csak a XVI. század második feléből rendelkezünk közvetlen adatokkal, a szék 1587 és 1595 közötti törvénykezési jegyzőkönyveiben 16 „deák” bejegyzéseivel, illetve nevével találkozunk, akiknek fejlett íráskészsége,

kulturált szóhasználata távolabbi iskolatörténeti előzmények létét sejteti.³

Ezek után érthető, hogy a középfokú iskolák már a XVI. században megjelentek, és a következő században már kiterjedt hálózatot alkottak. A Székelyföld, bár etnikai tekintetben homogén terület, felekezeti térképe annál tarkább: döntően katolikus, református, unitárius kisorföldök alkotják, amelyek közé a XVI. század végétől kezdődően apró görög-keleti (majd görög katolikus) diaszpórák ékelődnek, máskor mindezen felekezetek akár egy kis falun belül is plébániával-parókiával rendelkező önálló közösségeket alkotnak. Így az egyre szaporodó középiskolák is katolikus, református vagy unitárius tanintézmények lesznek, ami részben magyarázza viszonylag nagy számukat, másfelől igazolja, hogy a felekezeti sokszínűség – a még mindig fel-felbukkanó ellenvélemények dacára – a régió nagy kultúrtörténeti nyeresége.

Időrendben, de hírnév tekintetében is, a sort az *1557-ben* alapított *marosvásárhelyi református kollégium* nyitja. Ebben az évben a Tordán ülésező erdélyi rendek, fájlalván a művelődés ügyének hanyatlását, elhatározták, hogy a reformáció nyomán megüresedett kolozsvári, nagyváradi és marosvásárhelyi kolostorok épületeiben iskolák alapjait vessék meg. Az ügy hathatósabb segítése érdekében Izabella királyné arra tett ígéretet, hogy az ekképpen létrehozott kolozsvári és nagyváradi tanintézeteket évi 100-100 forinttal fogja támogatni, a marosvásárhelyire pedig ugyanazt az összeget a székelyek által fizetett tizedből kívánta biztosítani. A marosvásárhelyi iskola első ismert professzora a Wittenbergben tanult Tordai Ádám volt, utána a hollandiai és angliai univerzításokon, az ott divatos puritán eszmék jegyében képzett egész sor tudós férfiú következett. A XVII. században a vásárhelyi kollégium Apáczai Csere János kolozsvári iskolájának hatása alá került, hiszen ennek padjaiból érkezett a felső-marosmenti skóla legtöbb tanára. Apáczai tanítványainak távozása nyomán a vásárhelyi kollégiumban a szellemi visszaesés jelei mutatkoztak, ám a XVIII. században ismét régi fényében tűnik elő.⁴

Az esztendőik rendjében a *székelyudvarhelyi jezsuita gimnázium* folytatja a sort. 1590 körül, a pap nélkül maradt udvarhelyi katolikusok kérésére, a Székely Támadt vár „buzgó pápista” hírében álló kapitánya, Mindszenti Benedek támogatásával érkezett a városba Felsőbányai (Mediomontanus) János jezsuita páter, akit Marosvásárhelyi Gergely váltott fel őrhelyén. Ő lett a működése kezdetétől 100 diákot fogadó az udvarhelyi iskola megalapítója, *1593-ban*. A jezsuita iskolák tanrendjének alapját a „Ratio Studiorum” képezte, melyet 1599-ben véglegesítettek. A jezsuiták felfogása szerint a katedrai munka nem egyszerű állás, hanem a katolikus misszió szellemében munkálkodó szerzetesek képzését biztosító szolgálat. Ezért van az, hogy a jezsuita iskolák tanárai – többségükben a nagyszombati egyetemen képzett, kiváló felkészültségű emberek – folyton költöztek egyik tanintézményből a másikba. Az udvarhelyi gimnázium történetének korai szakaszában, az ott szolgálatot teljesítő tudós páterek sorából kitűnik Sámbar Mátyás, a kor hitvitáinak ismert alakja. Ő doktori címének Grácban történt megszerzése után, 1647-ben került székelyudvarhelyi katedrájára.⁵

A *csíksomlyói ferencesek gimnáziuma* 1667 és 1669 között alakult. A szerzetesek jóval korábban telepedtek Somlyóra. Hunyadi János, az 1442-es maroszentimrei csatát követően emeltette a csíksomlyói imponáló méretű gótikus templomot és kolostort, az ott szolgáló szerzeteseket pedig kiváltságokkal látta el. E kolostor falai között egy ideig elemi iskola létezett, melynek működésében már viszonylag korán megmutatkozott egy magasabb szintű tanintézet alakulás igénye. 1630. augusztus 30-án Pálfi István, a kolozs-monostori konvent rekvizitora öt könyvet adományozott „a csíksomlyói iskola hasznára” („ad usum collegii Csíksomlyoien-sis”), majd később, 1653-ban II. Rákóczi György fejedelem, a gyulafehérvári országgyűlésen elhatározta a kolozs-monostori, udvarhelyi és csíksomlyói kolostorok és iskolák támogatását. Ez a folyamat megrekedt az Ali basa féle 1661-es török-tatár büntető hadjárat nyomán: a portyázó hadak október 21-én a somlyói

kolostort is feldúlták. Az újjáépítés Domokos Kázmér atya fáradozásainak köszönhető, aki kétszer utazott Rómába, hogy megszerezze a „De Propaganda Fide” támogatását a somlyói iskola középfokú tanintézménnyé való alakításához. 1666-ban a somlyói szerzetesek ismét a „De Propaganda Fide”-hez fordultak, rámutatva, hogy a szegénység miatt, melyet fokozott a tatár dúlás, kénytelenek bezárni a somlyói és nyárádremetei iskoláikat. A „De Propaganda Fide” eleget tett a kérésnek, nem akarta elveszíteni a katolikus vallás egyeduralmát a hegyek által védelmezett Csíki- és Gyergyómedencében. Az építkezés üteme felgyorsult, az új somlyói kolostor- és iskolaépület 1669-ben készült el a sokoldalú munkásságáról ismert Kájoni János rendházfőnöksége idején (aki ugyanazon nagyszombati univerzitáson végezte tanulmányait, mint az udvarhelyi jezsuiták). A szerzetesek viszont nem tudtak eleget tenni a magasabb rangra emelkedett oktatási intézmény tanrendje által támasztott igényeknek, ezért 1699-ben két világi tanárt („ludi magister”) alkalmaztak. A diákok száma 1690-ben 171, 1694-ben 200, 1698-ban 100 volt.⁶

A *székelyudvarhelyi református kollégium* a csíki ferencesek iskolájával nagyjából egy időben kezdte meg működését. A felekezeti tekintetben meglehetősen tarka udvarhelyi medencében a református ifjak továbbtanulása nehézkes volt, dacára annak, hogy a szék „anyavárosában” – mint láthattuk – 1593-tól már gimnázium működött. A felekezeti stratégia is azt sugallta, hogy a jezsuiták hatékony udvarhelyi ügyködése ellensúlyozására a reformátusok is erősítsék hídállásaikat e vallási határterületnek tekinthető vidéken. E megfontolások alapján 1670-ben Bethlen János, Apafi Mihály fejedelem kancellárja, 5000 forintot adományozott az udvarhelyi triviális iskola középfokú tanintézetté alakítására. Az 1671-es enyedi zsinaton jóváhagyott „*Canones scholae Udvarhelianae*” XI. cikkelye kimondja: „Hogy a jezsuitáktól, kik ingyen tanítanak, és ingyen ártnak, meg ne győzessünk, megtiltatik, hogy akár a rector, akár a tanítók a közoktatásért, bárkitől, akárminémű vallású legyen, díjt elfogadjanak.”⁷ Az oktatás nyelve eleinte a latin

volt, de gondot fordítottak a klasszikus görög elsajátítására is. A négy alsóbb osztályban (etimológia, sintaxis, poesis, retorika) a köztanítók (praeceptorok) oktattak. Ezek elvégzése után a tanulók „deákok” lettek, „chlamis”-t (földig érő formaruhát) viseltek és a rektor irányításával tanultak. 1680-ban újabb két alsó osztály indult (a „párvisták” és „rudimentisták”), a növendékek ekkori (1699–1703 közötti) összlétszáma mintegy 150-160 volt.⁸ Az iskola XVII. századvégi történetéből kiemelkedik Szathmári Pap János, Franekerben tanult kartéziánus filozófus alakja, aki 1685 és 1689 között viselte a rektorságot; illetve az iskola életében is aktív szerepet játszó helyi tudós lekipásztor, Miskolczi Gáspár, az első magyar nyelvű rendszerbe foglalt állattan (*Egy jeles Vad-kert*) szerzője.⁹

A XVIII. század küszöbén Háromszék volt az egyetlen a székely székek között (nem számítva az apró Aranyosszéket), ahol nem működött legalább egy középiskola. E hiányt részben pótolta az 1682-ben, *Esztelneken alapított, majd 1696-ban Kantára költöztetett minorita iskola*. Kanta ma Kézdivásárhely egyik városrésze, ám történetileg nem tartozott a Székelyföldre, hanem egyike volt Fehér vármegye Háromszékben szétszórva megmaradt enklávéinak. A kantai iskola főleg a környék katolikus földbirtokosainak (elsősorban az Apor család) adományai révén gyarapodhatott, de nem oly mértékben, hogy fedezhesse a vidék szükségleteit, melynek jórészt protestáns lakossága továbbra is Erdély református kollégiumaiba küldte továbbtanulni vágyó gyermekeit.¹⁰

A XVIII. század valamennyi székelyföldi iskola számára a szellemi megújulás korszakát jelentette. E pezsgés a jezsuiták körében is észlelhető, akiket – részben méltánytalanul – a történelmi köztudat csupán küldetésükre összpontosító, megszállott emberekként tart számon. A korábban említett rotációs elv, mely nem engedte, hogy túl hosszú időt töltsenek egy szolgálati helyen, abban is megmutatkozik, hogy a székelyudvarhelyi rendházfőnökök közül egy sem volt helybéli, sőt erdélyieket is alig találni az itteni páterek között. Jellemző Dirner Tóbiás esete, aki Udvarhely-

re nagyszombati, bécsi majd kolozsvári szolgálat után érkezett, innen pedig egyenesen a római Szent Péter bazilika gyóntatópapi székébe távozott. Képzésük helye, a nagyszombati egyetem viszont megnyitotta kapuit a kor szellemi irányzatai előtt, az ott tanuló ifjak megismerkedtek a kartéziánus, majd a leibnitzi filozófiával, a korszerű természettudományokkal, elsajátítva e tanokból mind-azt, ami valami módon egyeztethető a katolikus eszmerendszerrel. A felvilágosodás gondolatvilága – gondosan átszűrve ugyan a dogma szigorán – e nagy műveltségű és igényes értelmiségiek révén is követőkre talált. Utalhatunk itt Gyalogi János történetírói munkásságára, aki négy ízben viselte az udvarhelyi rendházfőnöki tisztséget. *Inclitae et antiqissimae Siculorum Transylvaniae magno Atilae Hunnorum duci* (1738) című művében a székelyek hun eredetét, kollektív nemességét bizonygatja, mely eszmék jelentős szerepet játszottak az erdélyi rendek Habsburgokkal szembeni ellenállása érvrendszerében. Későbbi művében már nyíltan síkra száll a magyar népi jelleg és a nyelv védelméért. Haller József, aki 1773-ban, a rend betiltása nyomán kényszerűen vált meg a székely-udvarhelyi rendházfőnökségtől, távozása után négy esztendővel végezte be Voltaire filozófiájáról írt, kéziratban maradt munkáját (*Animadversiones in novam philosophiam Volteri profugi Galli et vera religione abomnaindi apostatae*). Nagy Keresztély János 1761-62-ben tanára, egy évig (1762) igazgatója volt az udvarhelyi jezsuiták iskolájának: ő hazafias hangvétellű költeményeivel a magyar nemzeti gondolat egyik előfutáraként tűnt ki. Érdekes, hogy ő egyik szatírájában támadta Szaicz Leót, a neves egri szervita hittudóst, aki maga is a Habsburgokkal szembeni ellenállás híve volt, ám ezt a felvilágosodás eszmerendszerével összeegyeztethetetlen klerikális konzervativizmus jegyében képzelte el. Illei János, a Moliere *Úrhatnám* polgárához hasonló *Tornyos Péter* című, jó humorú vígjáték, illetve több színmű szerzője, két ízben szolgált az udvarhelyi jezsuita iskola katedráján.¹¹

Illei, valamint több paptanár társa színműírói munkássága nem volt valamiféle öncélú tevékenység. Ennek kapcsán feltétlenül

szólunk kell azokról a misztériumjátékokról és iskoladrámákról, amelyek új szint vittek nemcsak a székelyföldi katolikus tanintézetek, hanem a nekik otthont adó települések életébe is.

A bécsi „Litterae Annuae” bejegyzései szerint az udvarhelyi jezsuita iskola diákjai 1701 és 1771 között 55 drámával léptek a város közönsége elé.¹² Korabeli adatok tanúsítják, hogy ezeken az előadásokon olykor megjelentek helybeli kíváncsiskodó protestánsok is, amit katolikus részről nem mindig méltányoltak.¹³ A kantai iskolában 69 iskoladráma előadásáról tudunk az intézmény működésének kezdetétől 1779-ig, amiből fennmaradt 33 latin, valamint 16 magyar nyelvű színjáték szövege. Ami pedig a szövegeket illeti, figyelemre méltó dr. Kilián István megjegyzése: „Mindig, minden irodalomtörténész azt hitte, hogy a szerzetesi iskolákban [...] csak valamiféle jámbor, vallásos témájú előadás hangozhatott el. Itt az élő, eleven példa, hogy nem. A lehető legkomolyabb tárgyú darabok mellett természetesen megjelentek a nagyon jókedvű, jóízű vígjátékok is.” Például Miklósi Ambrus 1774-ben írt (*Stolander*) darabjáról egyértelműen megállapítható, „hogy ennek előképe Moliere *Úrhatnám polgár* című komédiája.”¹⁴ Igazán ismertté a csíksomlyói gimnázium diákjai által 1721 és 1774 között bemutatott nagypénteki passiójátékok váltak. A csíksomlyói ferences kolostor könyvtárában megőrzött kéziratok között 47 magyar, illetve egy latin nyelvű dráma szövege olvasható.¹⁵

Következésképpen: régi és megrögzött előítéletek dacára az erdélyi katolikus iskolák nem tekinthetők a felvilágosodás szellemiségével mereven ellenkező fellegráknak, mint ahogyan a katedráikon szolgáló személyek sem voltak valamennyien a külvilág kihívásaival szemben érzéketlen, csak küldetésük teljesítésével törődő szerzetesek. De az is tény, hogy az európai műveltség irányában kinyíló látóköriük – általában – nem mérhető a református kollégiumok nyugati egyetemekről hazatérő professzorainak tapasztalataival. Ez utóbbiak voltak a székelyföldi protestáns középiskolák falai közt, és gyakran azokon túl is, a „fény százada” szellemiségének legbuzgóbb követői.

A XVIII. század elején a marosvásárhelyi reformátusok iskolája, az események bonyolult összjátéka nyomán, a patinás sárospataki kollégium szellemi örökösévé vált. Ez utóbbi tanárait és diákjait 1671-ben elűzte Báthori Zsófia, II. Rákóczi György rekatalizált özvegye, így kerültek előbb Gyulafehérvárra, a Bethlen Gábor által alapított, majd Nagyenyedre költözött kollégium falai közé. Ám 1716-ban, a császári csapatok erdélyi parancsnoka, Steinville tábornok rendelete nyomán Gyulafehérvárról is távozniuk kellett. Ideiglenesen Szászvároson, majd Boroskrakkón találtak menedéket. A vándorló kollégium helyzete végül 1718-ban rendeződött, amikor Marosvásárhelyre költözhetett. A Marosvásárhelyi iskola így *particulából* igazi *kollégiummá* léphetett elő, ami azt is jelentette, hogy meglévő klasszisai mellett beindulhattak a filozófiai, teológiai, majd 1749-től a jogi osztályok.

A rangban előlépő, szellemében megerősödő intézmény új eszmékkel szembeni türelme is nagyobb lett. Az 1740 és 1746 között itt tanító Nádudvari Sámuel volt az első Erdélyben, aki hirdetni merete katedrájáról Christian Wolff tanait. Tanítványa, Técsi Sámuel, aki a marburgi egyetemen hallgathatta Wolffot, folytatta elődje szellemi irányvonalát. Christian Wolff (a halle-i, majd marburgi egyetem tanára), a leibnitzi eszmék rendszerezésével és gyakorlati vizsgálatával vált a korai felvilágosodás egyik vezéralakjává. Erdélyi követőinek és tanítványainak körében mindenekelőtt valláserkölcsei elvei és művelődési nézetei hatottak. 1721-ben, amikor a halle-i egyetem rektora lett, beköszöntő beszédét Konfuciusz etikájáról tartotta, nagy felháborodást váltva ki a német pietisták körében azzal a kijelentésével, hogy a kínai filozófus magasrendű erkölcsi rendszerét minden isteni kinyilatkoztatás nélkül, csupán a ráció segítségével építette fel. Ezek után nem meglepő, hogy Nádudvari, az enyedi egyházi vezetőkkel adódó konfliktusa során ekképpen hátrítja el a vádat: „Coacta religio non est religio, liberrae est, et que imperari nec potest, nec debet...” (A kényszerített vallás nem vallás, csak az szabad, amelyet nem lehet és nem kell parancsolni.)¹⁶ Ezek az eszmék – érthető módon

- nem találtak szíves fogadtatásra Erdély archaikus jegyeket őrző rendi társadalmában, amiért az Enyedről távozni kényszerült Nádudvari végül Vásárhelyen sem maradhatott túl hosszú ideig.

Wolff tanainak oktatását Kovásznai Sándor (1764–1792) tette kötelezővé, nemcsak Vásárhelyen, hanem Erdély valamennyi református kollégiumában az 1769-ben életbeléptetett tanrend által. Erdély XVIII. századvégi kultúrájának ez az igen érdekes alakja egyébként nem csupán meggyőződéses wolffiánus volt, hanem a székelység körében nem éppen népszerű II. József politikájának híve, társadalmi reformjai életbeléptetésének kitartó szorgalmazója.¹⁷

A wolffi eszmék diadalra jutottak az udvarhelyi kollégium falai között is, még a Kovásznai féle tanrend bevezetése előtt. Ez Kováts József professzor érdeme volt, aki 1763 és 1767 között tanított Udvarhelyen. Közvetlenül Párizsban befejezett peregrinációjáról érkezett ide. Korábban a baseli egyetemen Daniel Bernoulli tanítványa volt, akit a kísérleti fizikaoktatás híveként tartanak számon. Udvarhelyi katedrájáról nemcsak a wolffiánus filozófiát, hanem kora természettudományos gondolkodását, Johann Gottlob Krüger fizikai tanait is terjesztette. Itteni tartózkodása alatt igen jó hírnevet szerzett magának. 1767-ben már Sárospatakra hívták volna tanítani, ám az erdélyi főkonzisztórium nem engedélyezte távozását, mert az enyedi kollégium katedrájára szemelték ki. Kováts természettudományos érdeklődése és katedrai tevékenysége nem volt előzmények nélküli a „székely anyaváros” kollégiumában: a XVIII. század húszas éveiben Szigethi Gyula György professzor ugyanott a Nap járásával kapcsolatos csillagászati ismereteket tanított és „holmi borjúkat anatomizált”.¹⁸

Az udvarhelyi kollégium felvilágosodás-kori történetét lapozva meg kell emlékeznünk Backamadarasi Kis Gergely tevékenységéről. A baseli és berni egyetemeken tanult. Kis született pedagógus volt, a diákok bálványozott kedvence. Didaktikai és nevelési programját katedrája elfoglalása után alig három-négy hónappal fogalmazta meg az erdélyi főkonzisztórium számára készített jelentés-

ben. A gondjaira bízott intézmény kiváló gazdája, igazi „menedzser” volt. Közel két évtizedes (1768–1787) rektorsága idején, 1770–71-ben készült el, a kollégium omladozó régi épülete helyén, a kor minden igényét kielégítő új, impozáns iskolaépület. Fontos szerepe volt a kollégium szomszédságában, 1781-ben emelt református templom tető alá hozásában is. Mindkét esetben, az anyagi eszközök fáradságos előteremtése mellett, szükség volt diplomáciai érzékére is, hogy elhárítsa az udvar támogatását élvező katolikus csoportok által az építkezések útjába gördített akadályokat. Növekedett a klasszisok száma is: a már működő „elementaria” vagy „vernacula”, „conjunctica”, „grammatica”, „syntactica”, „rhetorica”, „poetica” mellett beindultak a „graeca”, „logica” és „germanica” osztályok (az utóbbi II. József halála után megszűnt). Ekkor kezdtek komolyabban foglalkozni a diákok zenei nevelésével, amiről elsősorban a kórusvezető („harmoniae praeses”) gondoskodott, és bár az iskolai törvények tiltották, az udvarhelyi kollégiumban kivételesen engedélyezték a hangszeres játékot is. Az iskola így létrejött zenekara később jelentős szerephez jutott a város társasági életében.¹⁹

Sajnos az „anyaváros” kollégiumát sem kerülte el a provincializmus árnyéka. Ez leginkább a kiváló erdélyi polihisztor, Benkő József elüldözésében nyilvánult meg, akit 1787 és 1789 közötti rövid udvarhelyi tanárkodása után távozásra készítettek a kisszerű helyi intrikák. Az ellene felhozott fő vád, hogy „domidoctus”, azaz tudását itthon szerezte, nem nyugati univerzításokon. Alkoholizmussal is vádolták, bár úgy tűnik, e szenvedélynek itteni tartózkodása vége felé, jobbra épp a zaklatások nyomán kezdett hódolni.²⁰

Az udvarhelyi kollégium egyik sokoldalú és tevékeny egyénisége Szigethi Gyula Mihály professzor volt. Ő 1797 és 1829 között tartózkodott az intézmény katedráján, majd rektori székében, nyugalomba vonulása után pedig 1837-ben bekövetkezett haláláig az iskola szomszédságában lakott és dolgozott, ekkor véglegesítve hely- és régiótörténeti, illetve irodalmi műveit. Tanulmányait szülővárosában, Marosvásárhelyen kezdte, majd a marburgi, göttin-

gai, bécsi egyetemeken folytatta. Az ő idejében indult újra a II. József halála után megszakadt német nyelvoktatás, bevezették a statisztika, a földrajz és az egyetemes történelem tanítását.²¹ Drámaírói és színjátékszervezői tevékenységével később foglalkozunk.

A XVIII. század végén új színpont jelent meg a székelyföldi középiskolák addigi katolikus-református megosztottságú rendszerében. A Székelyföldön jelentősebb arányban jelenlévő három „bevett” felekezet közül mindeddig csupán az unitáriusok nem rendelkeztek gimnáziumi szintű tanintézménnyel. Egy *székelyföldi unitárius gimnázium* létrehozásának gondolatát már 1712-ben felvetette Homoródszentmártoni Biró Sámuel, az unitáriusok első kurátora: „... ha többet nem is, de egy celebris Scholát erigálnánk ez Hazának közepette (gondolnók *Székely-Keresztúrra*) hová mindenfelől az ifjúság elérkezhetnék.”²² Az idők viszontagsága közel egy évszázaddal halasztotta el e nemes kezdeményezés végrehajtását. 1792-ben Pálffy Sámuel a székelységet és az espereseket szólította meg a Székelykeresztúron felállítandó unitárius iskola ügyében, melyben a végszót az 1793. július 10-én a homoródalmási zsinat mondta ki: „Jól tudván a generale Consistorium egy gymnasium felállításának, eklézsiáink fekvéséhez képest, mind szükséges voltát, mind pedig az aránt ennekelőtte tett rendelkezéseit, meghatározta, hogy nemes Keresztúrfiszékben, a Székely-Keresztúri unitárius eklézsiában, minélhamarább egy olyan unitárius gymnasium állíttassék fel, melyben az ifjúság avagy csak a retorikáig taníttathassék.”²³ Az iskola 1794-ben nyitotta meg kapuit, de az építkezés elhúzódott a következő évtizedekben, mert a lassan készülő épületek időközben szűkössé és alkalmatlanná váltak. Az induló iskola a felvilágosodás jegyében megfogalmazott nemes célokat tűzött maga elé, melyeket első rektora, Szabó Sámuel ifjonti lelkesedéssel summázott igazgató-tanári székfoglaló beszédében: „...a társadalmi felemelkedés alapfeltétele az, ha a tudomány nem marad csak egy szűk osztálynak vagy rétegnek a kiváltsága; ezért annak megszerzését osztályra, rétegre, nemzetiségre, felekezetre,

nemre való tekintet nélkül mindenkinek lehetővé kell tenni.”²⁴ E szavak bizonyítják, hogy a kolozsvári unitárius kollégium elvégzése után Bécsben, Prágában, Drezdában, Berlinben, Lipcsében, Göttingában, Jénában és Regensburgban „peregrinált” Szabó Sámuel nemcsak ismerte, hanem sajátjának érezte kora haladó szellemi áramlatait és társadalmi gondolkodását. Levelezett Kazinczyval és sokat fordított németből, franciából. Bár e munkái jobbára kéziratban maradtak, igyekezetét kora vezető irodalmi körei is méltányolták.²⁵

Szabó beiktatása után az unitárius egyház 1797. évi főtanácsa véglegesítette az iskola osztálystruktúráját: az elemieken felül az „etymologia”, „syntactica”, „poetica” és „rhetorica” klasszisok indultak. Minden osztály két éves, tehát a tanulmányi idő összesen nyolc esztendő volt. 1800-ban már mind a négy osztály működött: a „poetica” és „rhetorica” az igazgató-tanár közvetlen irányításával, a két alsóbb klasszis az igazgató felügyelete alatt álló köztanítók vezetésével.²⁶

A reformkorban a székelyföldi iskolaügy újabb lendületet vett. 1830-ban alakult az udvarhelyi kollégium jogi katedrája, ami azt jelentette, hogy az intézmény „akadémiai” rangra emelkedett, főiskolává lépett elő. E katedra első (és sajnos utolsó) professzora Sylvester Dénes volt, aki azonban állása elfoglalása előtt két éves pesti és bécsi tanulmányútra távozott, így valójában 1832-ben kezdte el katedrai munkáját.

Udvarhely, az egymással vetélkedő felekezetek és iskolák városa, valóban a reformkori szellemi kibontakozás székelyföldi nyertesének tekinthető. E korban viszont szinte divattá vált, túl a dicső múlt koraromantikus kultuszán, a kritikai hangvétel, a hibák kendőzetlen nyilvánosság elé tárása. Kőváry László például, 1842-ben megjelent útikönyvében, a kemény bírálat eszközeivel méri össze a két udvarhelyi iskolát: „Említhetném a rom. egyház gymnasiumát, de nem mellőlhetném e büzhödt léget, a tanítók irodalmunkkali ismeretlenségét, az élelmi alapítványok titkait, s hogy ezen 70 v. 80 fiatal ember mit miért és miként tanol, s azon

megjegyzést, hogy itt a tanulás nem oly jó folyamatú mint katonaföldön, nem félvén a katonaságra viteltől ...”²⁷

Kőváry itt jócskán túloz. Hiszen ő is jól ismerte többek között Zombori József kanonok oktatói és tudományos munkásságát, mely – nem csupán az előítéletek eloszlatása, de a feledés fenyegető homálya okán is – megér egy rövid kitérőt. Zombori az iskola diákja, majd 1817 és 1822 között tanára és igazgatója volt. Tanulmányait a nagyszombati egyetemen fejezte be, majd a magyar nyelv védelmezését és művelését felvállaló mozgalom egyik fontos hangadója lett, a maga klerikus módján hódolva a reformeszméknek is, illetve szorgosan publikálva a kor tudományos kiadványaiban. Mint Zetelakán született havasalji székely, kötelességének érezte megszólalni a csíki krónika eredetisége körüli vitában: így született *A hajdani nemes székely nemzet áldozó poharáról* írt tanulmánya.²⁸ Retorikáját – melyről a XIX. század elején kis füzetekben közölt alkalmi szónoklatai tanúskodnak – áthatja a magyar honszeretet gondolata. Igaz, e „hazafiúsáság” olykor kissé konzervatív ízű, nemcsak a nemzeti lét, hanem a fennálló rend megőrzéséért is síkraszáll. A napóleoni seregek ellen hadba induló Küküllő vármegeyi „inszurgens” nemesek „zászlóinak fel-szentelése alkalmosságával” például ezeket mondta: „Valamikor írva volt a’ Magyarok Zászlóira: *Szabadság vagy Halál!* Ha azon boldogító törvényes Polgári Alkotmányt, mellyet vitéz Atyáink építettek, s nekünk örökség gyanánt hagytak, nem akarjátok magatok előtt öszve omlani látni: Ha azon nemzeti halhatatlan ditsőséget, mellyet győzelmes fegyverekkel szereztek, nem tsak meg nem homályítani; hanem új fénnel-is kívánjátok díszesíteni, légyen írva szíveitekbe: *Szabadság vagy Halál!*” Később, *A magyar nyelv mostani állapotjáról* papírra vetett elmélkedéseiben viszont már a korszerű nyelvtudomány elveivel azonos hullámhosszon, illetve a közép-kelet-európai népek sajátos, nemzeti színezetű felvilágosodáseszméinek jegyében fogalmaz: „Vannak már több olyan munkácskák, mellyekben a’ Nyelvmívelés rontássá vált, és a’ mellyek magyarosan, de nem magyarul vannak írva. [...] Jó, igen jó volna minden Magyar Írónak,

előre meggondolni azt, hogy a' Nyelv nem az enyim, sem nem a' tied, hanem édes miénk. És ha valaki bátorságot venne magának, 's Tudósaink előtt így szóllana: A' Nyelv egy Nemzetnek nem csak köz birtokú kincse, hanem egyszersmind frigy szekrénye is, melly által egyesül és fennáll. Nem szabad azt senkinek vakmerően illetni. Csinosítani, tökéletesíteni azt, igen is jussa vagyon kinek kinek; de nem a' maga ínye és kedve' mentire, hanem a' Nyelvnek természete és a' Nemzetnek közönséges helybe-hagyása szerént. És mivel a' Nemzet' Nyelvét csinosítani, 's az által gondolkodása' és érzése' módját csinosítani nagy dolog, ahhoz készületlenül ne fogjon senki." A nyelv művelésére három utat jelöl ki: ezek a „bővítés”, a „csinosítás” és az „ismeretek gyarapítása”. Példákat hoz fel a helyes és helytelen archaizálásra, újításra, idegen szavak honosítására, és mindehhez megszabja a mértéket: kéri az újító buzgóságukban túlfűtött „nemzetifjakat”, hogy a nyelv „állapotjának fontos voltáról és a szép mértékletességről meg ne feledkezzenek.”³⁰

Későbbi írásában a hazafiság alapvető feltételeként említi a hon értelmes megismerését, az írónak pedig feladatául rója a haza múltjának, természeti kincseinek köz elé tárását: „Láttam és, és mosolyogva hallgattam egy gyermeket Afrikáról, Amerikáról csa-csogni, ki születte földjét nem ismerte. Valójában nagy hiba; – de nem a' szegény gyermek hibája! Nemzetem' Szülőttei! Tegyük szívünkre kezünket, 's vallyuk-meg, sokakban idegenek, járatlanok vagyunk tulajdon Hazánkban. A' régi nagy világ' omladékai közt mászkálunk, Pannónia, Dácia és Hunnia omladékai közt, 's a' vastag tudatlanság a' tündérek országáról beszélget. Sok helyeken a' hajdani Róma' dicsőségét lábunkkal tapodjuk, de a' mi több, megilletődés nélkül megyünk-el azon halmok mellett, hol sok dicsőséggel béfedezett Bajnokaink, Hazavédelmezőink, Atyáink' porai, mohos gyeppek és bokros erdőkkel béborítva nyugosznak! [...] A' münket bástyák, és minden Kínai falnál erősebb kerítés gyanánt körülvevő hegyek, mellyek belől az ásványok temérdek kincseivel, kívül a' növények számtalan sokaságával bővölköd-

nek, melly igen kevésbé ismeretesek, és használatosak előttünk. Egyéb tekintetben is úgy látszik, hogy még eddigelé csak a' külföldieknek csudálói, drága áron kedvellő majmai voltunk.”³¹

Ezek ismeretében érthető, hogy nem kisebb elme rokonszenvét nyerte el, mint Kazinczy Ferenc, aki midőn Oláh-Andrásfalván, a gróf Gyulai családnál vendégeskedett, a következőket vetette papírra: „Váránk ide az udvarhelyi plébánia adminisztrátorát, mostani kanonok és esperes Zsombori József urat is, kit látni nagyon óhajtottam, de ezt plébánosának, Vizi Ferenc úrnak, ki utolsónak marada az erdélyi jezsuiták közt, haldoklása hozzánk kijönni tilalmazá. Ez az úr 1811-ben egy kötet prédikációkat ereszte ki s ezeket a református és unitárius deákok megtanulják és elmondják, mely mint Zsombori úr dolgozásainak, mint az Erdély ifjainak s professzorainak becsületére vált; [...] Nagy veszteségnek fogom mindig nézni, hogy a lelkes embert nem láthattam, meg nem ölelhettem, barátságát meg nem nyerhettem.”³²

Zsombori halála után a gimnázium igazgatói székébe Fancsali Dániel kanonok került. Kőváry őt jóindulatúan, ám leereszkedő fölénytel jellemzi: „Egyike vala hazánk múltja bűvárainak; nyugtalan kedélye nem engedé vala, hogy szorgalma gyümölcsseit egy koszorúba fűzhesse. Szüntelen változtatá lakhelyét, most Fejérvártt a püspöki irodában, majd Csíkban látjuk mint papot, hol egy utat elrekeszt, s a nép széthányja, miért ismét visszajő; majd kanonokká lesz, majd arról lemond, s Udvarhelyre megy mint plebanus, majd onnan is elúzi nyugtalan kedélye, s jön Tövisre egy barátjához, hol végső napjait a Fejérvárról kihordani szokott oklevelek s egyéb foliántok között élé le. Mint ilyet, igen becses gyűjteményt hagyta hátra. Főleg genealógiai jegyzetei két mezőn igen gazdagok: egyikét papságában gyűjté, s főleg a székely családokra vonatkozik, a mászt Fejérvártt, s inkább a káptalan levéltára bűvárletának kivonatait.”³³ Valójában – bár „nyugtalan kedélye” miatt tényleg sokat hányódott – középkortörténeti publikációiban olyan eredményekre jutott, melyeket később nagy tekintélyű történészek tagadtak, némelyek gúny tárgyává is tettek, ám a korszerű

forráskritika végül a szerény vidéki paptanár elméleteit igazolta. Történetírásunk adós még e méltatlanul elfeledett historikusunk munkásságának alapos feltárásával, valós érdemeinek tisztázásával.³⁴

Kőváry ellentétpárja másik pólusán a református kollégium található: „Az udvarhelyi iskola sok részben jól el van látva; vagyon Kis József adományából 50 ifjúnak 50 v[áltó]f[orin]tja, vagyon szép könyvtára, s gyarapítására 100 pengő, physikai apparátusokra szinte annyi: de azért az újabb megrendelések évektől nem érkeznek. Vagyon csinos cassinoja, kipótolni az alapítvány fennakadását; és végre muzsikalis egylete mi itt is mint minden reform. iskolában szép lépteket tett.”³⁵ Auguste Benoît de Gerando ugyanezekről már kritikusan ír: „Könyvtára csupán néhány régi könyvből áll, az adományozó főurak megkopott arcképeit a falán találjuk. Van ott még egyféle fizikai előadóterem is; ám a porlepte gépek a hiányzó pénz miatt hasznavehetetlenül állanak: a diákok elmondása szerint ezekkel régóta nem kísérletezett senki. Eléggé sajnálatos, hogy a dolgok ide jutottak, hiszen igen sok székely ifjú nem részesül más nevelésben, mint amit az udvarhelyi kollégium adhat.” Igaz, az ő véleményében az is közrejátszik, hogy – amennyiben rajta múlna – amolyan jó franciásan centralizálná az erdélyi protestáns iskolaügyet, a székelyföldi oktatás nyilvánvaló kárára: „Én már kifejtettem az enyedi kollégiumról beszélve ama nézeteimet, hogy jó volna csökkenteni az erdélyi kálvinisták felsőfokú kollégiumainak számát. Ahelyett, hogy fenntartának négyet, tetemes kiadások és nehézségek árán, jobb lenne megelégedniük eggyel, amelyhez a református főurak adományai kerülhetnének, melyeket jelenleg meg kell osztani a másik hárommal. [...] Mind-ezek nyomán Enyeden egyféle egyetem létesülne, olyanszerű mint a németországiak, a másik hármat pedig alsó fokú kollégiumokká alakítván, növelni lehetne az elemi iskolák számát.”³⁶

Túl a vélemények és igények közti különbségeken, a székely-udvarhelyi kollégium igyekezett tartani a lépést Erdély hasonló tanintézetével. Csorja P. Ferenc, aki 1824-ben, egyenesen Götting-

gából érkezett az iskola filozófia katedrájára, az akkor Közép-Európa-szerte nagy népszerűségnek örvendő Wilhelm Tragott Krug eszméit hozta magával. A Marburgban iskolázott Magyarósi Szóke József, aki az 1832 és 1866 közti hosszú időszakra kötötte életét a kollégiuméhoz, inkább költő- és tragédiaíróként vált ismertté. Az udvarhelyi iskola könyvtárában megőrzött matematikajegyzeteinek igényes szakmai színvonala, korszerű és helyes magyar terminológiája viszont arról tanúskodik, hogy a reáltudományok oktatását is szívügyének tekintette. Ugyanez elmondható Szabó Györgyről, aki már 1844-ben megtartott székfoglaló előadása alkalmával meg tudta győzni az intézmény kurátorait, hogy beiktatásakor 216 forintot fordítsanak a fizikai előadó felszerelésének korszerűsítésére.

A székelyföldi (érdekeltségű) iskolák között a marosvásárhelyi kollégium megőrizte elsőségét: egyfelől, mert a marosmenti szabad királyi város szellemi élete mindenképp élénkebb volt annál, ami a keleti végek apró mezővárosaiban kialakulhatott, no meg ott működött a Királyi Tábla is, amely mellett az ifjú jogásznemzedékek nevelkedtek. Falai között minden évben 800-900 ifjú tanult, részint Marosszékből, részint a szomszédos vármegyékből, akiknek harmadát tették ki a „tógátusok”, azaz a felső osztályok „diákjai”. Jobbára innen kerültek ki azok a professzorok is, akik később – miután nyugati egyetemeken gyarapították tudásukat – a székelyudvarhelyi kollégium katedráin teljesítettek szolgálatot. A vásárhelyi iskola nyitott volt a más felekezetűek előtt is, főleg 1798 után, amikortól az iskola kérésére a főkonzisztórium engedélyezte a római és görög katolikus hitű ifjak itteni tanulását.

Az 1840-es években működő osztályok rendszerét Koós Ferenc, az iskola egykori tanulója írja le: „Volt két elemi osztály, melybe azon 6-8, esetleg 9 éves gyermekek jártak, akiket szüleik a kollégiumba való járásra szántak. E két osztály neve: cella és conjunctica volt. Leginkább városi gyermekek vették legalább a cellát igénybe. E két elemi osztályra következett hat gimnáziumi osztály, név szerint: 1. német, 2. grammatica, 3. sytactica, 4. rhetorica, 5. poetica, 6. logica. Ez utóbbinak elvégzése után subscribáltunk, azaz

a kollégium törvényeit aláírtuk, a tanárokkal kezet fogtunk, és ezzel fogadást tettünk, hogy a kollégium törvényeit szentül megtartjuk. Diákok, urak lettünk, kivált ha, mint nekem is (?) volt mit ennünk. [...] A diákosztályok hat évre voltak beosztva: 1. volt a novitius, 2. év a veteranus osztályok, melyeknek növendékei minden tantárgyat egy év alatt együtt hallgattak. [...] A harmadik év az elsőéves jogász (jurista), a negyedik a másodéves jogász osztály. Ezek is együtt tanultak. Az 5. év volt az elsőéves teológus, a 6. év a másodéves teológus osztály. Régebben, aki jogot végzett, elvégezte a teológiai két évet is, és azután ment a királyi táblára kancellistának, de 1840-ben ez már nem divatozott, hanem a két évi jogi tanfolyam bevégzése után odahagyta a kollégiumot, s így a két évi teológiára csak azok maradtak benn, kik papi pályára készültek.”³⁷

Valószínűleg nem csupán a véletlen műve, hogy Marosvásárhely adta Erdély XIX. századi technikatörténetének két kiemelkedő alakját: Bodor Ádámot és Rajka Pétert. Itt élt, a helyi kispolgárság ízlésvilágához képest szokványosnak éppen nem mondható módon Bolyai Farkas, a híres matematikus: a közösség vele és külön életvitelével szemben tanúsított türelme a város szellemi érettségének próbaköve volt. Másfelől, a túlzott türelem – osztozva Tonk Sándor véleményében – olykor fékezte is a haladást, mert hiányoztak a holtponatokon túllendítő disputák, és tán ennél is jobban hiányzott egy más felekezetű, hasonló rangú tanintézmény, mely a versenyszellem hajtóerejével hatott volna a településre és környékére.³⁸

A határőrvidéken található két katolikus gimnázium – a csík-somlyói és a kantai – szembetűnő hanyatlását a katonai hatóságok gáncsokodásai okozták. 1796-ban a somlyói iskola növendékeit egyenesen a francia háborúba vitték. 1800-ban, amikor minden 16 évet betöltött ifjút a katonaság felvételére parancsoltak, 25 tanulóknak kellett elhagynia az intézetet. A gimnázium utáni továbbtanulásra csak egy-egy kitűnő tanuló nyerhetett jogot, ha családjában maradt más, fegyverviselésre alkalmas személy. Elvonó erőt jelentettek a gyergyószentmiklósi, csíkszeredai, csíkszentmártoni, kéz-

divásárhelyi német nyelvű katonaiskolák is. Az egyházi iskola elnéptelenedését felhánytorgató panasztételekre az volt a válasz, hogy „a tanuló német iskolába való helyezése által azon kiváló kegyben részesült, hogy nemcsak a magyar, hanem a német nyelvet is alaposan megtanulhatja, hogy egykor mint katona sikerrel szolgálhasson s előrehaladását biztosíthassa.”³⁹

Nehezen érthető az, ami – kevéssel a sokat ígérő, lendületes kezdet után – a XIX. század első felében az unitáriusok egyetlen székelőföldi gimnáziumában történt. Kőváry 1842-ben közölt úti elmélkedése egyenesen lesújtó képet fest erről az intézményről: „Tulajdonképp egyik honi iskolánk közül, melynek szerkezetét még a régi idő raká le, s most annyi század után, mikor már misem tartja össze a régiség pókhálóján kívül, most sem akarja e hon célravezetőbb szerkezettel felcserélni. [...] Keresztúrnak is van egy illy minta után szerkesztett gymasiuma, vagy szélesebben mondva: olly intézete, hol a nevendéknek mihelyt belépik, azonnal nélkülözni kell édes anyai-nyelvét s roncsolni a latin konyhai kifejezéseit; [...] hol egyenruhába járatják a fiataalt, de jövedelmet hozzá nem adnak; [...] hol csaknem azok taníttatnak, mik sz. István korában a szűk klastrom iskolákban; [...] hol a költészetet két évig tanítják még pedig a szabályok bölcs útján, hol deák hexametereket ír a tanuló, s magyar prosodiáról szót se hall; s ezeken kívül még két évig szónoklattan is kell hallgatni, egy falka görög és római régiséggel, s mégis minden jutalma lesz, hogy a költőiséget a fiatal lélekbe öli, a szónoklást lamentáló modorba csigázza; [...] hol szép ízlési mesterségek ismeretlenek; [...] a hangászat, [...] e közönsön méltányolt művészet itt parlagabb, mint vala az Árpádok alatt iskoláinkban.”⁴⁰ E kritika nem egyetlen iskolának szól, de aligha véletlen a helyszín kiválasztása. Mindenesetre a Kőváry által ostromozott rendszer a keresztúri gimnáziumban még úti jegyzeteinek nyomdába kerülése előtt megváltozott: 1841-ben a korondi zsinat úgy határozott, hogy a következő tanévtől minden tárgyat magyar nyelven tanítsanak, és a kor követelményeivel összhangban álló új tárgyakat iktassanak a tanrendbe (magyar nyelvtan;

Európa és más világrészek földrajza; Erdély, Magyarország és az ókor története; geometria; rajz; természethistória).⁴¹

A XVIII. században, illetve a következő század első felében működő székelyföldi középfokú tanintézetek történetét áttekintve meggyőződhetünk arról, hogy ezek voltak a vidék művelődési térképének legszilárdabb tájékozási pontjai. De azt is elmondhatjuk, hogy nemcsak a múzsák üzenetét közvetítették e tájak népe felé: benne voltak a környék hétköznapi életében, és hatottak rá, tevékenyen alakították a falaikon kívül élő emberek világlátását. Az 1848-as év eseményei ékesen bizonyítják azt, amire már a megelőző időszakban találunk jeleket: a felvilágosodás és reformkor eszmei áramlatai – egyebek között az iskolák révén – megtalálták a réseket a Székelyföld természetes erődítménye falán, és lassú szivárgásukkal roncsolni kezdték a rendi konzervativizmus évszázados építményét.

A világi színjátszás születése

A református iskolák falai közt kibontakozó világi színjátszás gyökerei visszanyúlnak a XVII. századba, I. Rákóczi György korának nagyenyedi kollégiumába. Pápai Páriz Ferenc rektorsága idején (1680–1716) az enyedi kollégium törvényei – valószínűleg már kialakult szokások alapján – szabályozták a színi előadások rendjét. A *De examine publico* cím alatt például ez olvasható: „A víg előadásokat, csakhogy aztán csintalan taglejtések, dévajkodás, szemtelenség és csúfolódás nélkül legyenek és a bátorság, az előadási készség megszerzésére, vagy helyesebben a műveltség fejlesztésére a régi történelmekből tudósan szerkesztessenek egybe, a későbbi vizsga bevégeztekor lehet majd előadni.” A XVIII. század vége felé, főképpen miután gróf Toroczkay Pál indítványára 35 tógátus és publicus diák 1791-ben megalakította a *Nagyenyedi Magyar Társaságot*, a színjátszó diákok magasabbra állították a mércét: a nevelő célzatú jelenetek, kis alkalmi darabok helyett már Voltaire és Moliere színművei szerepeltek repertoárjukban.⁴²

Az Enyeden megteremtett hagyomány Marosvásárhelyen folytatódott, ahol a XVIII. század 40-es éveitől kezdődően, egészen 1782-ig a színpadi előadások a kollégium életének elmaradhatatlan szerves részét képezték. Kezdetben a színpad a diákok kedvenc játszóhelyén, a Cigánymezőn volt felállítva. A kollégium belterületén az első előadást 1780-ban rendezték, amikor egy házi szerző, Nagy György (a poetica osztály praeceptor) *Konok pereskedők* című vígjátéka került bemutatásra. 1781-ben ugyanazon szerző *A legények* című darabja következett. E két előadás minőségi változást jelentett a marosvásárhelyi színjátszás történetében: egyrészt az előadás helyszínének megváltoztatása, a kollégium falai közé történő bevitele – Kocziányi Lászlót idézve – „a szereplőknek színészi öntudatot adott, a nézőknek pedig a mondanivaló komolyságát sugallta.”⁴³ Ami a két darab tartalmát illeti, Kocziányi szerint „bombaként” hatott a kor vásárhelyi társadalmára: az egyik a bírák haszonlesését, megvesztegethetőségét, a kisemberek kárvallását mutatta be – éppen a Királyi Tábla városában! A másik a nemesi „udvart”, az arisztokrata körök intrikus, hízelgő, erkölcstelen életvitelét tárta a néző elé.⁴⁴ A város kedélyének ilyen mértékű bolygatása nem maradhatott következmény nélkül. Fogarasi Sámuel, az intézmény diákja, későbbi tanára jegyzi fel emlékezéseiben: „Mínthogy pedig régen a kollégiumbeli komédiákban kisatyrázták, csúfolták az udvarokat, tanácsot, még az udvari táblát is, tehát mintegy 1780 tájt megtiltatott a komédia.” 1792-ben, a Teleki és Bethlen grófi családok közbenjárása nyomán (merthogy az „úrfiak” is kollégiumi „deákok” voltak), „a komédiajátszás felszabadult”, az előadások újraindulhattak, „esztendőben háromszor-négyszer is játszottak”. A játékszínt Fogarasi ekképpen írja le: „A teátrum volt építve a kollégium udvarán, a Poklos utca felől való sor ház eleiben, inkább a Sáros utca felé. Egész tutajgerendák voltak felásva, melléjük kurtábbak kapcsolva, mint mikor az ácsok, vagyis inkább a kőmivesek csinálnak állást. Ezekre a felállított gerendákra keresztül más gerendákat húztak, felül fedél helyett az örményektől kért sátorvászonnal volt behúzva, alatta, a földtől egy ölnyi magas-

ságra a játékhely. Deszkákkal padolva, ennek a színnek oldalai ágytakaró kartonokkal, oloszfalakkal voltak behúzva. A nézőhely alatt volt a földön, ez is elől az urak feje felett örmény sátorral bevonva, székekkel, padokkal megrakva. Ezen hátul a több nézők helye zöldággal fejek felett beárnyékozva, ülőhelyek hosszú fenyőgerendák. Kellett ezen teátrumot egy hétnél tovább csinálni s szinte egy hétig lebontani.”⁴⁵

A kollégiumban szárba szökkenő színjátszó mozgalom arra ösztökélte a város művelt köreit, hogy merész terveket szőjenek egy korszerű játékszínnel rendelkező, helyi állandó társulat létrehozásáról. „Ezen tárgynak elérésére” egy Pestről érkezett, lelkes színháztámogató – bizonyos Óry Fülöp, aki maga is színészkedett – előzetes számítást végzett az induláshoz nélkülözhetetlennek ítélt költségekről. Eszerint „megkívántatna legelőször is egy olyan épület, amely belső foglalatjában, hosszára nézve 6 és 7 ölnyi, szélességére nézve 3 és 4 ölnyi, magasságára nézve pedig 2 ölnyi és két lábnyi lenne. [...] Abban kívántatna egy jó móddal épült, csinos játszószín, amelynek foglalatja az épülethez képest lenne tíz négyszögű ölből álló.” Következik, részletes tételekre bontva a színpad, a kulisszák anyagszükséglete; a munkások napra kiszámított munkadíja, meg ami „a piktornak” jár, „aki csak a legmesterségesebb cirádákat fogja festeni”, merthogy a festés egyszerűbb műveleteit maga Óry végezné. Ezek után már „csak a játszó személyek hibáznak”, akik „ha zsoldért játszanak, igen nagy költség kívántatik reá”, ezért „legjobb volna, ha az itten mulatozó n[emes] ifjak közül, akiknek kedvek volna és foglalatosságuk megengedné, változtatva játszanának. [...] Ami pedig a fejérszemélyeket illeti, igen jó volna, ha ezek közül is találkoznának olyanok, akiknek a jó nevelés a tettetésnek megbántódása nélkül megengedné fellépését, de ez kétséges, ezért szükség volna két arra való fejérszemélyeket tartani.” Természetesen ezeknek fizetés járna, csakúgy mint a muzsikuskoknak, pénz a „gondviselőnek” élelemre, „világosításra 50 játékok eladásával”, ismét fizetés az „írónak, aki a novellákat, s azonkívül az írásban lévő

darabokat írja, papírossal együtt.” A költségek teljes „summája”: 1085 rhénes forint 34 krajcár.⁴⁶

Bár végül állandó trupp nélkül maradt, a marosmenti szabad királyi város derekasan kivette a részét a kezdet nehézségeivel küszködő erdélyi magyar színjátszás támogatásából. A belső viszályoktól és anyagi nélkülözésektől felőrölt kolozsvári társulatot fő mecénása, Wesselényi báró két részre osztotta. A színészek java, Kótsi Patkó János vezetésével, több hónapra Marosvásárhelyen vert tanyát és „mulattatta” a helyi közönséget.⁴⁷

A kollégiumi színpad szervezésének stafétáját a marosvásárhelyi Szigethi Gyula Mihály vette át, aki 1796-ban foglalta el katedróját a reformátusok udvarhelyi iskolájában. A színjátszás szeretetét szülővárosa kollégiumából hozta magával. Fogarasi János emlékezéseiben olvashatjuk: „Komédiákat játszottak régen a kollégiumbeliek, én is gyermekkoromba emlékezem egyre, midőn a praeceptorom, Szigethi Mihály zsidónak volt öltözve.”⁴⁸ Kevéssel Udvarhelyre érkezése után Szigethi ott is munkához lát: „Állítotunk ezen oskolában 1801-ben fel egy Jádzó színt is, melly lenne az ifjúságnak gyakoroltatásának ’s maga viselete formáltatásának helye.”⁴⁹ A „jádzó színt” a *Matskási Júlia* című darab bemutatásával avatták, amelyet Dugonics András *Arany perecek* című regénye nyomán adaptált Endrődy János, és az erdélyi színpadokon sűrűn játszott művek közé tartozott.⁵⁰ Szigethi a kollégiumi előadások mindenese volt: szervező, rendező, dramaturg, házi szerző és fordító. Hagyatékában színdarabok másolatait találjuk: németből saját maga által magyarított apróbb jeleneteket, illetve egy befejezetlen dráma mellett (utóbbiról ugyan nem tudni bizonyosan: saját műve, vagy fordítás), *A Szegénység és a Szeretet*, a *Melyik már a nagyobb Sidó?* című műveket. Valamennyit áthatja a felvilágosodás szelleme, a társadalmi és nemzeti szabadság, a törvény előtti egyenlőség eszméje. Saját darabja, a *Százszor szép* meglepően érett színpadi alkotás benyomását kelti: mindenekelőtt a helyzet- és jellemkomikum helyenként sikerült alkalmazásával, a kor társadalmi és nemzedéki konfliktusainak érzékeny ábrázolásával. A fordu-

latos szerelmi történet egy vidéki kisvárosban játszódik, melyben nem nehéz felismerni a XIX. századelő Székelyudvarhelyét. Ezúton is kifejezzük meggyőződésünket, hogy egy ötletes rendezés akár ma is színpadképessé tehetné.

A Szigethi által írt, fordított, adaptált, rendezett és betanított darabok előadásai jeles események voltak, nemcsak a kollégiumi diákság, hanem az egész kisváros számára. A lányszerepeket – akárcsak Marosvásárhelyen – a kollégium alkatilag alkalmas diákjai játszották. A nézőtéren viszont helyet foglalt a település és környék színe-java, nemre és korra való tekintet nélkül. A játékszín szükségességét Szigethi 1805-ben a „Curatoratus” tájékoztatására írt jelentésében indokolta meg: „A pallérozottabb nemzetek példáját követni igyekeztünk, hogy korcsosodni kezdett anyanyelvünk jobban is kimíveltessék, s az ifjúság is elevenséget, bátorságot szerezhessen magának: meghatározottat, hogy minden esztendőben kétszer, a canicula végén s a diligentia kezdetén az eddig való mód szerint játékok tartassanak.”⁵¹

A kollégiumok falai közé beférkőzött világi színjátszás felkeltette a városlakók színház iránti érdeklődését, amit leleményesen kihasználtak a vándortársulatok. Mint várható volt, ők is inkább Marosvásárhelyen tanyáztak. Kótsi Patkó János, a XVIII-XIX. század fordulóján kibontakozó erdélyi színjátszás ismert alakja, 1803 és 1807 között 144 alkalommal és igen sok darabban játszott a város publikuma előtt. A Kótsi közreműködésével itt színre vitt művek sorában – természetesen a kor néhány silányabb színpadi terméke, vagy éppen divatos csacskasága mellett – ott találjuk a világirodalom nagyjainak alkotásait is: Goethe (*Stella, Clavigo*), La Fontaine (*A természet leánya*), Moliere (*A képzelt beteg*), Shakespeare (*Hamlet*), Lessing (*Galotti Emilia*).⁵² Egyébként a fent jelzett időszakban a kolozsvári társulat – amelyben Kótsi is játszott – 232 előadással lépett a vásárhelyi közönség elé.⁵³ A vásárhelyi színpad sűrű vendége volt a legnagyobb magyar tragikaként tisztelt Déryné Széppataki Róza is. 1824-ben, július 1-je és szeptember 26. között 13 szerepben láthatta őt a marosmenti város közönsége, majd

visszatér a következő évben, végül 1843-ban (amikor Kilyéni Dávid társulata március 26. és június 17. között kilenc alkalommal játszott itt, de nem tudni, hányszor lépett fel Déryné).⁵⁴

A Kilyéni-féle „derék énekes színész társaság”⁵⁵ vendéjátékáról a *Múlt és Jelen* is megemlékezett. A benyomás összességében pozitív: „A közönség azon részének, melynek módja nem volt külföldön megfordulni, még csak képzelet sem lehetett daljátékról, míg ezek itt nem kezdték-el előadásukat. Egyébként is becsületes emberek.”⁵⁶ Később a lap tudósítója felsorolja azokat a truppon kívüli, marosvásárhelyi, illetve ott tartózkodó személyeket is, akik a daljátékok előadásánál közreműködtek. Ez főleg művelődés-szociológiai tekintetben tanulságos: külön kiemelve Dobolyi Sándor ügyvéd érdeme, következnek a köréje csoportosult ügyvédek, királyi táblai írnokok, továbbá „Kubin úr cseh születésű zenemester magános háznál, remek hegedűs és zongorás, Watterfield úr könyvárus, hasonlóan derék hegedűs; Rollmann úr lutheranus papi helyettes, és még három városunkban mulató jeles szász ifjak.”⁵⁷ De voltak a színjátszás felélesztését szolgáló helyi kezdeményezések is, mint „némely művészetbarátok, az ítélő mester mélt. Donáth Sándor úr oldala melletti írnokszék tagjai közül”, akik „színjátékot adtak, a 'gyászvitézeket' kir. Főkormányzó nagym[é]l[tósá]gú Teleki József úr tiszteletére [...] és ugyan azon írnokszék által felállított olvasó egylet javára.”⁵⁸

A város műveltebb körei így is kifogásolták polgártársaik színházhoz való viszonyulását. Az *Erdélyi Híradó* helyi levelezője 1839 novemberében a következőket jegyezte fel: „Városi közönségünk lelkesebb része, a' még tavaly, színészek hozatása végett alakult *Játékszíni Egyesületnek* eléggé meg nem köszönhető gondoskodása következtében nov. 2-a óta éldeli a' színház örömeit. Lelkesebb része mondók, mert [...] a' közönségnek nagyobb része még nincs oda emelkedve: hogy a' színházban szellemi élvezetet meríthessen, neki inkább a szemvarázsló külső csillogás, buba tánczok 's mechanikai gyakorlottság szülte elváltozások ragadják meg lelkületét, 's ezt annál bátrabban el merjük mondani, mivel a

múlt júniusban köztünk mulatott Pratté testvéreknek Stockholmból hozott, mesterséges játékszínén adott darabok nézéseire mind a' mellett hogy a' nyelv német 's a' bémeneti jegy az egész színházban minden helyre 20 ezüst kr. volt, özönnel tódult a' sokaság, és a' mesteremberné inkább megholt volna, mintsem a' fából csinált Gáspárkát, a' tojásból kikölt kígyót 's az óriás tagjaiból született tánczó apró embercsoportot meg ne nézze! Mind a' mellett teljes reményünk van, annyival inkább ha a' több meghívott színészek elérkezendnek, hogy színházunkat, vagy jobban mondva színháznak kibérelt báltermünket, többen is látogatják.”⁵⁹ A következő év április hónapjában ugyanezen tárgykörben kelt tudósítás hangneme már mérsékeltőbb: „Játék színünket még mind a' régibb tagok tartják életben. Nézők ellen most nem panaszolhatunk. A' darabok többnyire sikerrel adatnak elő, mindazáltal némelyek játékaiból az tűnik ki: mintha az igazgatóság kevés időt szabna a megtanulásukra. Néhány énekes darabok is adattak, 's köztük a' Peleskei nótárius Gaaltól kétszer; mindig tömött nézők előtt. Ezeket egy köztünk királyi táblai lelkes írnokokból alakult zenekar izletes tapintattal kísérte.”⁶⁰

Természetesen az alacsonyabb igényeket kielégítő szórakoztatás nem szűnt meg. 1845-ben, Kilyéni társulatának távozása után „szinte minden élvezet, időtöltések, kedvcsapongások hiányzának”, ám „az emberi vágyak kielégítésével kalmárkodók nem szenvedtek e korban sokáig” a város közönségét. „Ugyanis kiragada ebből tavaszutó elején pesti színész Telepy György, ködfátyolkép mutatványaival, melyek helyszükéhez mérve számos nézők előtt jól sikerültek. [...] Kiragada úrnapi vásárunkkor némileg temesvári Liebich Ignác Rolla nevű kackerlak mutatása által, ki valójában mind helyi, mind vidéki újságvágyóktól nem kevés pénzt rollírozott ki. [...] De leginkább kiragada elvmeddő állapotunkból Dupuis János és jeles társulata, mindég zsúfolt színterembeni testerőgyakorlataival 's különböző mutatványaival.”⁶¹

Nézzük meg a vándorszínész-truppok előfordulását a Székelyföld kevésbé polgárosult településein is. 1812-ben a kolozsvári

színtársulat szerepelt e vidéken, és legjobb színészeivel (köztük Jantsó Pál, Székely József és neje, valamint Pergő Celesztin), igényes repertoárral, jobbára Shakespeare-darabokkal (*Macbeth*, *Lear király*, *Hamlet*) látogatott Barótra. Alig néhány esztendő múltán, 1819-ben Miklósvárszék apró vásáros helyén megalakult a „Baróthi Nemes Jászok Delectans Társasága”, mely még abban az évben több darabot vitt színre, köztük Schiller *Ármány és szerelem* című drámáját. E választás kissé meglepő, hiszen a korban nem kevés port kavaró színműről van szó, mely a társadalmi korlátok igazságtalanságát tárja fel, egy tragikus szerelmi történet keretében. Újból előtűnik a korábbi kérdőjel a székelyek magától értetődő konzervativizmusát illetően. És meglepő azért is, mert a *Múlt és Jelen* cikkírója még 1842 áprilisában is felháborodottan számolt be Victor Hugo *Marian de Lorme* című drámájának kolozsvári előadásáról: „Az új divatú koreszmés francia drámai költőknek, a’ reszpublikai szellem avatottjainak, úgy látszik, magok műveikben kettős céljok és irányok van: a’ thronust és királyi méltóságot egyfelől, a’ vallást és erkölcsöt másfelől, gúny ’s nevetség tárgyaivá tenni, a’ közvéleményt mind a kettő ellen felzaklatni, és ilyen móddal szabadelmű (!?) politikai és vallásos elveiket a nagytömeg közé – valóban mint lázasztás gyújtófáklyáját – kiszórni!” A tudósító szerint a felháborodott közönség alig bírta az előadás végéig helyén maradni.⁶² E beszámolót csak azért idéztük, mert világosan mutatja: Erdélyben a divatos korszellem jegyében fogant, a konzervatív életszemlélettel ütköző drámák, évtizedek múltán és nagyvárosban sem arattak osztatlan sikert.

Visszatérve a csaknem negyedszázaddal korábbi baróti Schiller-bemutatóra: nem ismerjük a közönség reakcióját. De szintén 1819-ben, egy helyi *Dilectans Társaság* (alighanem a baróti) szerepelt az ugyancsak miklósvárszéki Bölönben, nem tudni, milyen repertoárral.⁶³

A XIX. század harmadik évtizedében a vándorszínészek megjelentek Székelyudvarhelyen is. Feleky Miklós, a későbbi sikeres színész vall arról, hogy kilencéves korában, tehát 1827-ben Udvar-

helyen élte át első színházi élményét, amikor megnézte Dugonics András *Báthori Mária* című színművét, vándorszínészek előadásában. 1830-ban Koronkay Ferenc „erdélyi magyar színművész” jegyezte be a nevét a református kollégium könyvtárának emlékkönyvébe. 1835-ben Göde István társulata vendégszerepelt az anyavárosban: a színingazgató *Flóra* című darabját is játszották, mellyel a szerző „a tanodai ifjúságot kívánta volna a költészet sorompói közé szorítani”. 1837-ben Szigetváry László társulata következett.⁶⁴ 1843-ban az udvarhelyi városháza nagytermében ácsolt három és fél négyszögölnyi színpadon lépett fel Déryné Széppataki Róza, nem mondhatni, hogy tehetségéhez méltó sikerrel. Ebben sok minden közrejátszott: Déryné, már jócskán túl első ifjúságán, korával kiáltó ellentétben álló szerepet vállalt, megkopott ruházatú „kollégák” társaságában lépett a kis számú közönség elé (a helybéli urak mindössze 70 bérletet tudtak értékesíteni). A közönség is magával hozta az alkalmi nézőterre a helyhatósági választások küszöbén álló kisváros gondját-baját. Nem beszélve a színészekről, akik maguk is belevegyültek a helyi politikai kötélhúzásokba. Az eredmény: „Bizonyos urak – politicalai pályán ellenfelek – méltóztattak pofozódni, s csak alig múlt, hogy több jelen volt felek is bele nem vegyültek. A színész urak is néha a függöny alatt illyszerű demonstrációhoz folyamodnak...”. A Thália rögtönzött templomában kitört csetepaté folytatásától félve, Déryné az egyik helybéli úri házban keresett menedéket.⁶⁵ Ugyanabban az évben Déryné Csernátonban és Kézdivásárhelyen is közönség elé lépett.⁶⁶

A református kollégiumok diákjai által előadott világi darabok nyújtották – az iskoláknak otthont adó városok és a környék népének – az első igazi színházi élményt. Ugyanakkor előkészítették a terepet egyrészt a vándortársulatok számára, melyek hamarosan megjelentek (noha olykor kétes értékű produkciókkal), illetve a XIX. század második felétől virágzó, helyenként színvonalas műkedvelő színházi mozgalomnak. A „jádzó színek”, bárhová is ácsolták őket – ha eltekintünk a kassza szempontjából nélkülözhetetlen, könnyű fajsúlyú daraboktól (itt a vándorelőadókra gondo-

lunk, nem a kollégiumi játékokra) – nem csupán a kultúra közvetítői voltak, de a kor haladó társadalmi-politikai eszméit is megszólaltatták.

A kisdedóvók alapítása

A kisdedóvó intézménye Erdélyben a reformkori szellemiség szüleménye. 1841-ben írt tanulmányában Szász Károly, az enyedi jogi katedra professzora követendő célként tűzte ki, „hogy nem csak társaságban, de éppen polgárzatban éljünk”. Ennek pedig feltétele, hogy nem szabad elhanyagolni „a köznép gyermekeinek” nevelését életük legzsengőbb szakaszában, kettő és hat éves koruk között, „mely eddig a jó istenre, inkább lehetne mondani, az ördögére volt bízva.” Mert – kérdezi – „mit tehetnek azok, akik reggeltől estig házukon kívül kénytelenek dolgozni?” Természetesen valamelyik szülőnek kellene vigyáznia a kisgyerekekre, ám tudjuk: „A szükség néha törvényt ront, s mégis mindkét szülő elmegy, a legkisebbet elviszi magával a mezőre, a többit becsukja a szobába, kiteszi az utcára, unalom, henyeség, aljas társaság, talán lopás és egyéb bűnök tanyájára, vagy reá bízva egy magával tehetetlen öreg néni gondjaira. [...] Ha ezeknek a munkára még nem alkalmas gyermekeknek a sorsán gondolkozunk, érthetetlennek tűnik, hogy nem gondoltak már régebb a legegyszerűbb megoldásra: a kisdedóvó intézetekre.” Közvetlen hasznukon túl pedig úgy véli, a kisdedóvók az egyszerű emberek családi környezetét is elmozdíthatják a polgári fejlődés irányába: „Az az anya, aki négy év alatt mindennap kénytelen volt tisztán öltöztetett gyermekét vezetni mások társaságába, észrevétlenül maga is csinosabb lesz otthoni háztartásában is. Az apa szégyenleni fogja gorombának s aljasnak mutatkozni azon gyermek előtt, kiről tudja, hogy máshol csak helyes, csak illedelmes szónak és tettnek lehetett tanúja.”⁶⁷

A Székelyföldön ugyancsak az 1840-es években kezdtek foglalkozni a kisdedóvás kérdésével: az *Erdélyi Híradó* 1842 szeptemberében tudósít azon nyilvánosságra került közösségi szándékról, „hogy egy kisdedóvó intézetet kellene Háromszéken, jelesen Orbai

szék valamelyik falujában létre hozni.”⁶⁸ 1843. december 20-án, majd a következő év június 20-21-én a kisdedóvók szükségességének, ezek megfelelően képzett nevelőkkel való ellátásának kérdése szerepelt a háromszéki közgyűlés napirendjén. A jelenlévők egyetértettek abban, hogy a nevelőket a szék területén létező valamennyi felekezet soraiból kell toborozni.⁶⁹ 1844. január 24-én, egy Mezőmadarason kelt levél arról tudósította az *Erdélyi Híradó* szerkesztőségét, hogy Marossszék utóbbi közgyűlésének határozata szerint „a’ szék havasa jövedelme ezután a’ Kisdedóvó Intézetek számára fog fordíttatni.”⁷⁰ 1844. március 28-29-i közgyűlésükön az udvarhelyszéki rendek is foglalkoztak a kérdéssel: egy „kisdedóvó példány-intézet” létrehozásának előkészítésére korábban kinevezett bizottság ekkor nyújtotta be a terveket, „miszerint az intézet felállítása és fennmaradására 4500 ezüst fr. tervezetvé, előterjeszti, hogy az intézet helyéül Etédet gondolnák, mivel ott e’ célra a’ ref. megye 2000 ezüst forintot, a’ falu pedig fát és dolgozó kezeket ajánlott, ’s így 2500 ezüst forint lenne önkéntes adakozás útján gyűjtendő...” A *Múlt és Jelen* cikkírója borúlátó a megvalósíthatóság tekintetében: „Minden újat szóval akarni első, létesíteni utolsók vagyunk...” – jegyzi meg a rendek nemes felbuzdulása kapcsán.⁷¹ 1844 augusztusában Fábián Dániel kollégiumi professzor – az *Erdélyi Híradó* hasábjain – egy Székelyudvarhelyen felállítandó óvoda szükségességéről, a lehetőségekről, illetve azokról a követelményekről értekezett, melyeknek egy ilyen intézet meg kell feleljen.⁷² Ugyanott jelent meg 1846. június 1-jén Györffi Lajos cikke: *Miképp lehetne a Székelyföldön kisdedóvókat alapítani? Az udvarhelyszéki kisdedóvás ügyében pedig tovább folyt a jó szándékú, de csekély eredményt hozó agitáció: „egyetlen, bárha idves célra, kisdedóvóra intézett bálunk is valódi böjt volt – jegyzi meg 1845. március 18-án a *Múlt és Jelen* „Egy falusi” szignóval író levelezője – mivel a’ báli személyzet nagy része, azon két véka búza árát, mit máskor ide fogott volna szentelni, minthogy a’ vetésből kevés, vagy néhol semmi sem maradt, saját számára kéntelen megtartani...”*. Pedig az akcióba bekapcsolódott a főkirálybíró is,

aki „a’ kisededóvó intézetek idves voltáról némely tehetősebb falukat meggyőzni kívánván”, Homoródalmásra és Lövétére látogatott, és ígéretet is kapott az ügy helyi támogatására.⁷³ 1845 májusában tartott közgyűlésükön az udvarhelyi rendek kézhez vették a háromszéki közgyűlés átiratát, amelyben közlik az ott felállítandó kisededóvó intézettel kapcsolatos tervet. Az udvarhelyi gyűlés elhatározta ennek szétküldését a székből létező jelentősebb felekezetek espereseinek, hogy „ezen terv idves volta felől, minden helységek között felvilágosítván a’ népet, a’ kisededóvás létrehozását eszközölni törekedjenek.”⁷⁴ A május 22-én tartott udvarhelyi táncvigalomban is „éjféle tizenkét órától egyig az Etéden felállítandó kisededóvoda fel segéllésére beadott számos, igen műértőleg gyártott diszvegyületek játszodtattak-ki sorshúzás szerint...”⁷⁵ Az ügy viszont egy év múltán is csak az előkészítés és – mai szóval élve – lobbyzás szintjén volt: 1846 februárjában „egy barátságos ebéd alkalmával” Ugron Lázár alkirálybíró próbálta megnyerni az ügynek az udvarhelyi római katolikus főesperest, ami „kis híján” sikerült is. Február 7-én pedig újabb bált rendeztek az épülő etédi kisededóvó javára, „jövedelme ha nem épp annyi is, mint tavaly májusban, de szépen volt.”⁷⁶

De az igyekezet huzamosan meddő volta nemcsak Udvarhelyszéken okozott bosszúságot. A *Múlt és Jelen* Marosvásárhelyi tudósítója írta 1845 májusában: „Itt nincs szellemi mozgás, vagy is jobbra haladás. A faluk meg kezdenek szégyeníteni kisededóvódaikkal; mi csak beszélünk róluk ...”⁷⁷

A kezdeti lelkesedést fokozatosan elsőpró borúlátás dacára több székelyföldi faluban mégiscsak működni kezdtek az óvodák: 1844 decemberében a marosszéki Makfalván, 1845-ben Csíkszentgyörgyön, 1846-ban Mezőmadarason és Mezőbándon (Marosszék), szintén 1846-ban végre Etéden (Udvarhelyszék), 1847-ben Kibéden (Marosszék).⁷⁸ A csíkszentgyörgyi, Tankó Albert esperes fáradozásai nyomán létesült intézetről a *Múlt és Jelen*ben olvashatunk elismerő szavakat: a környék „80 fi ’s 55 nő csemetéi két tanítók általi ápoltatásban a’ kisededóvó intézet mintáját gyönyörűen lehet

szemlélni. E' két növendék seregecskének legidősebbje is öt évesnél nem több, a' keresztyén tudományokban, ó testamentumi történetek 's számvetés ismereteiben, sok énekek 's áhítatos imádságok tudásában bátorsággal fénylik."⁷⁹ Kuszto András makfalvi nevelő Zsibón sajátította el szakmáját, abban az óvodában, melyet ugyanaz a Wesselényi Miklós alapított, aki a makfalvit is útjára indította. Tevékenységét 1848 februárjában az inspektorok igen dicsérték, jóllehet „30 csaknem csecsemői állapotba lévő gyermek” járt a keze alá.⁸⁰

E székelyföldi kisdedővők, bár sajnos az 1848-49-es események megrázkódtatásai nyomán bezárták kapuikat, e tájegység lakóinak fejlődő polgári kultúrájáról tanúskodnak. Azt sem szabad elfeledni, hogy míg a vármegyék falvaiban a hasonló intézmények egy-egy felvilágosult földesúr jótéteményeként születtek, addig itt általában a közösség szabad akarata hozta létre, tagjainak áldozatkészsége és valós igényei nyomán.

A magyar sajtó térhódítása: az olvasó egyletek

A diákok olvasó egyletei

Erdély első iskolai társasága (a Nagyenyedi Magyar Társaság), mely célul tűzte ki – egyebek mellett – a közös olvasást, egy ifjú arisztokrata, Thoroczkay Pál gróf indítványára született 1791. szeptember 7-én. A kollégium 35 tógátus és publicus diákja hozta létre a magyar nyelv pallérozására, tagjai irodalmi műveltségének gyarapításra, az alkotói próbálkozások, fordítások bátorítására.⁸¹ A reformkorban általánosan megnövekedett a „nemzeti nyelven” nyomtatott betű becsülete, de az olvasmányok közösségben történő megvitatásának igénye is. 1831-ben alakult meg a kolozsvári reformátusok iskolájában a „Kollégymbéli Olvasó Társaság”: jegyzőkönyve második lapján a „Virrad, haladjunk előre” jelszó is arra utal, hogy az alapítók korukat a nagy változások idejének tekintették. Céljuk „különösen a könyvekkel való társalkodás”.⁸²

„A Sz. Udvarhelyi Ev. Ref. Ns. Fő Oskolának Tanuló Ifjúság közül edgyesült Olvasó Társaság” időben a második volt Erdély olvasó diákegyletei sorában és az első a Székelyföldön. A Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár kéziratárában őrzött „közönséges Jegyző Könyve” 1833. január 9-én kelt. Az alakuló ülésen a diákok „előülőt” választottak Sylvester Dénes jogtanár személyében, valamint maguk közül két „alelölülőt” (egyikük a jegyzői teendőket is ellátta), rajtuk kívül a vezetőség „tíz arra érdemes deák”-ból állt. Január 13-án tartott első ülésükön a tagok kijelölték a beszerzendő tételeket: Széchenyi István és Kisfaludy Károly összes műveit, illetve a *Századunk* című lapot. A március 3-án tartott második gyűlésre megérkeztek a megrendelt könyvek, valamint az *Aurora* zsebkönyv. A társaságnak 140 tagja volt, csaknem kétszer annyi, mint egyidejűleg a kolozsvári kollégiumban működő társának. Az udvarhelyi diákok önálló alkotó tevékenységéről a jegyzőkönyvek nem adnak hírt. Az 1835. január 18-án kelt jegyzőkönyv értelmében az Olvasó Társaság *Múzeum Társasággá* alakult, melynek tagjai aláírták a következő ülés jegyzőkönyvében rögzített „Múzeumi törvényeket”.⁸³ Az új társaság az elődjétől átvett könyvek mellett rendelkezett „jádzó eszközökkel”, ostáblával és sakkal, tehát egyfajta ifjúsági kaszinó szerepét is betöltötte. A kollégiumhoz tartozó, szavazati joggal rendelkező tagokon kívül a társaságnak voltak *az intézményen kívüli, tanácskozási joggal rendelkező tagjai is*.⁸⁴ Alátámasztva, hogy az iskola mennyire részese – és egyben alakítója – volt a város mindennapi életének. Jóllehet az 1835 utáni időszakból társasági jegyzőkönyvekkel nem rendelkezünk, úgy tűnik, tovább működött, mert az *Erdélyi Híradó*, *Nemzeti Társalkodó* és a *Vásárnapi Újság* megrendelőinek sorában még az 1840-es években is ott találjuk az udvarhelyi kollégium könyvtárát és Múzeum Társaságát.⁸⁵

A M Vásárhelyi Ref. Nemes Collegiumban létező Olvasó Társaság 1834. szeptember 2-án alakult, „midőn – jegyzőkönyvéből idézve – a művelődés szelleme szabad szárnyra kelve lebeg a művelt világ láthatára fölött”, és „midőn az Európa művelt Nemzetei kettőztetett

igyekezettel sietnek a tökéletesedés útján a szabadság ditső Temp-
lomába...”.⁸⁶ A társaság a polgári demokrácia elvei alapján műkö-
dött: a vezetőséget szavazattal választották, mindenkinek egyenlő
jogokat biztosítottak, vagyona és származásra való tekintet nélkül.
Az ülések heti rendszerességgel zajlottak, de jegyzőkönyvek csak
alkalomszerűen, kizárólag szervezési kérdésekről készültek. A be-
iratkozott diákok a francia felvilágosodás eszmevilágával Voltaire
művein keresztül kerültek kapcsolatba, olvasták a világirodalom
nagyjait, Goethét és Molieret, a kortárs magyar irodalom legjavát
(Vörösmartyt, Fáy Andrást, Bajza Józsefet, Jósika Miklóst), Szé-
chenyi, Wesselényi és Bölöni Farkas Sándor írásai révén pedig
megismerték a magyar reformkor társadalmi-politikai elveit. A
tagok rendelkezésére álltak az *Erdélyi Híradó*, a *Nemzeti Társalko-
dó*, a *Vasárnap Újság* friss lapszámai. Nem meglepő hát, hogy
1836-ban a hatóságok érdeklődni kezdtek a kör működése iránt. A
kurátorok és tanárok mindent elkövettek, hogy a diákokat meg-
mentség a meghurcoltatástól: „Nem az Új Idő szüleménye, Méltó-
ságos Fő Consistorium, a mi Fő Oskolánkban létező Olvasó társa-
ság – áll az előjáróság levelében –, mert a tudni vágyástól
lelkésített Ifjak már régtől fogva olvasgatták a Közönséges Ujságo-
kat, melyeket Fő Oskolánk a maga költségén hozathatott; de látván
azt jobb Ifjaink, hogy a Magyar Könyvek, jó Folyó Irások, nagy
számmal jönnek ki a Két Magyar Hazába, melyeknek meg hozatásá-
ra sem Fő Oskolánk Könyvtárának, sem Ifjainknak edjenként, a
szegénység miatt modjok nem volt; arra a gondolatra mentenek
mintegy 30an 40en, az el mult 1834 béli Oskolai Év kezdetével,
hogy kitsin Jövedelmekből, a kitől ki tölt, bizonyos Summátskát
összve téveazzal a Magyar Ujságon kívül néhány Jo Magyar Köny-
veket lassanként meg hozassanak; ezeket, mikor rendes Kollé-
gyomi foglalatosságoktól érkeznek, egy arra határozott órán, vagy
edjütt, vagy pedig külön külön a magok szobájokba olvassanak.” A
tanárok arra törekedtek, hogy elhítség: az olvasmányokból adódó
vitáknak sosem volt politikai célzata, és hogy egyiküknek sincs
tudomása arról, hogy az érkezett könyvek között tiltott kiadványok

is lettek volna. A Főkonzisztórium úgy határozott, hogy a diákokat ne korlátozzák a számukra hasznos olvasmányokban, de ez a tantestület szigorú ellenőrzése alatt történjen, és semmiképp sem az ifjúság kezdeményezéséből csoportos tevékenység formájában. Vannak viszont olyan adatok, melyek – a hatósági tilalom dacára – az olvasó társaság újraindulását, 1848-ig való működését tanúsítják.⁸⁷

A székelykeresztúri unitárius gimnázium diákjainak „Olvasó Társasága” 1837. október 28-án tartotta alakuló ülését – a létrehozásán legtöbbször fáradozó Péterfi Sándor iskolafőnök (senior) irányításával –, mely során elnököt, fő- és aljegyzőt választottak. A társaság célja a könyvek, folyóiratok beszerzése, olvasása, a fordításgyakorlatok, egyéni irodalmi próbálkozások elősegítése volt. A heti két alkalommal (vasárnap és szerdán) tartott üléseken az 50 tag felolvasásokat hallgatott a *Vasárnapi Újságból* és az *Athenaeumból*, vagy kolozsvári jeles diáktársak (Berde Áron, Kőváry László, Jakab Elek) leveleiből, „s azok által épülnek, buzdulnak.” Az 1838. március 4-i ülésen Péterfi javasolta egy kéziratban szerkesztett hetilap elindítását, melynek első száma már március 11-én megszületett, *Tavaszi Bimbók* címmel. A kollégium szépen gyarapodó ifjúsági könyvtára a város és vidéke olvasni vágyó közönségét is kiszolgálta, afféle kölcsönkönyvtárként (a „beltagok” 2 Rft 30 kr-t, míg a „kültagok” 3 Rft tagdíjat fizettek).⁸⁸

A csíkszeredai és kézdívásárhelyi katonai iskolák olvasó társaságainak tevékenysége azért is figyelemre méltó, mert ezek megalakulásának és működésének feltételei a felsoroltaknál sokkal mostohábbak, a gáncoskodások hatványozottan erősebbek voltak. Az üléseken tanulók, altisztek, illetve néhány ifjú kiképzőtiszt vett részt, felolvastak a kor sajtójából, hazafias szavakat hangzottak el sőt, ami a legnagyobb kockázati tényezőt jelentette, „politikai eseményekről beszélgettek”. Az alapítók célja – Jakab Eleket idézve – az „önművelés, a hazaszeretet, nemzeti érzés és magas kötelességérzet szíveikben s növendékeikben felébresztése és öntudatosítása volt.” Az erdélyi „General Commando” és a bécsi „Hof-

kriegsrath” nem késlekedett a megtorló intézkedésekkel: Baritz, Benedek György és Pál, Mike, Bocskor, Puskás és Mártonffy kadétoakat és őrmestereket letartóztatták, majd egy Nagyszébenből kirendelt, őrnagyi rangú hadbíró megkezdte ügyük kivizsgálását. Tettüket előbb felségsértési bűnként kezelték, majd a határórség fennálló rendszere elleni cselekedetként. 1843 októberében, három évi nehéz vizsgálati fogság után, V. Ferdinánd császár és király Aachenben kelt leirata szerint Baritzot és a két Benedeket hat-hat, a többieket kéthavi „profosz-áristomra” ítélték, három kadét kilépett, kettő folytatta a katonai pályát és tiszt lett. Korabeli emlékezések szerint a vallatás során az ifjak semmit sem tagadtak, büszkén vállalták tettük igazát, ami zavarba hozta a nyomozó hadbíró, aki szűk társasága körében így nyilatkozott erről: „Nem tudom mit tegyek velök, ez ifjak megannyi ügyvédként védekeznek, mintha Cicerot vagy Demosthenest utánoznák; ártatlanoknak vallják magukat, s a mit teszünk velök, üldözésnek magyarázzák.” Az ügybe belekeveredtek Gál Sándor és Kovachich Horváth Ignác kadétoak is, akik később, az 1848-as események során újból a történelem nyílt színére léptek.⁸⁹

Ezekhez az eseményekhez kapcsolódik az a levél is, melyet a csíkszéki „Gírás Gyűlés” címzett „Nemes Udvarhely Szék Tekintetes Nemes Rendeihez”, 1841 októberében. A levél felpanaszolja, hogy néhány „Primipiláris renden lévő” székely „örnököt” (határőr katonát, név szerint: Benedek György, Balázs András „és részeseik”) a katonai hatóságok hét hónapi bebörtönzéssel fenyegetnek. Az indoklás – a csíki rendek értelmezése szerint –: „... részint azért: mert a józan elélhaladást kívánó kor szellemit felfogni tudó magasba törekvés Nemes érzetítől indítva, hogy nagyobb sikerrel munkálatához szellemi létek kimívelése útján közelíthessenek, *egy közikbe felállítandó magyar olvasó intézet létrehozásáról elmélkedtek*, – részint azért: mert jelen katonáskodó állások mellett is minden józan – mind szabad alkotmánnyal bíró polgár keblébe születt a közjólétre törekvő belső titkos vonzalmát el nem titkolhatván, – mind az ebből folyó, s a felség és Hon javára Hazafinak, tehát

akármely Székelynek is egyaránt munkálni rendelő hazafi kötelesség érzete ellen cselekedni nem kívánván, a Nemes Székely Nemzet némely sérelmeinek törvényes úton orvosoltatás végetti felterjesztése iránt valamely javallatot kívántak egymással közölni...”⁹⁰

Városi kaszinók és falusi olvasóegyletek

A kaszinói élet igénye már a XIX. század legelején jelentkezett a székely városból szabad királyivá lett Marosvásárhelyen. 1807 farsangján, amikor „a’ Városi és a’ M. Kir. Tábla mellett lévő nemes Gyülekezetet szaporították sok vidéki Uraságok” olyannyira, hogy a „a’ közönséges Tánczolóház” kezdett szűkössé válni; a Királyi Tábla elnöke, gróf Haller Gábor felajánlotta, „hogy itten minden pénteken estve 6 órától fogva 9-ig lárma nélkül való mulatságos gyülekezet tartassék. Ilyen *Cassino* – fűzi hozzá a hírhez a *Hazai Tudósítások* levelezője – igen alkalmas az ártatlan idő töltésre, hasznos társalkodásra.”⁹¹ A kezdeményezés intézményesült kerek közötti folytatása viszont még jó ideig váratott magára.

Az *Erdélyi Híradó* 1832. december 18-i száma tudósít arról, hogy *Marosvásárhelyen*, folyó hónap 9-én tartotta Gr. Toldalagi Ferenc és Gr. Teleki Domokos „hazafiui lelkes igyekezeteknél fogva már folyamatba induló *Cassinoi egyesület*, számos tagok jelenlétében, a maga első ülését.” Ez alkalommal „... a már csinosan bútorozott Casino termének Januarius 15-én lejendő megnyitása meghatározottatott.”⁹² Az esemény – Erdély viszonylatában – nem elszigetelt: 1833-ban a városi kaszinóalakulás valóságos hullámát figyelhetjük meg: Kolozsváron, Tordán, Szilágysomlyón és Nagyenyeden.⁹³ Jóllehet a vásárhelyi kaszinó működése folyamatos volt – legalábbis ez derül ki a sajtóban rendszeresen közölt beszámolókból –, a szervezők mégsem voltak elégedettek a helyi elit részvételével, ezért 1840 nyarán felszólították a Királyi Tábla és a közügyi igazgatóság elnökeit és tagjait, a Királyi Tábla mellett működő ügyvédi kart, Marosszék királybíráját, tisztviselőit, mindkét törvényes székének rendes bíráit, végül a városi tanácsot, hogy iratkozzanak fel a tagok listájára.⁹⁴ 1842. december 29-én, az *Erdélyi*

Híradó „Oskar” szignóval aláíró helyi levelezője csipkelődő tudósításban festi le a várost, „mely most néphiányos, mint a’ nemzeti színház páholyai, és pénzszegény, mint egy tönkre silányult iparlovag zsebe. [...] Két átka van városi életünknek – írja „Oskar” – egyik a’ cotteria-szellem, mely a’ nőnemen szétáradt ’s minden társasági viszonyt bebonyolított; másik a’ kártyadűh, mely férfi nemünkön terjedt el. A’ játék aligha valahol Erdélyben üzetik szenvedélyesebben, mint nálunk nyílt vendéglő zárt termében, hová csak avatottaknak szabad bemenniök, nehogy a’ nyilvánosság – körünk e veszedelmes gyermeke – oda belopódzék ’s kikürtölje a’ barlang hóseit.”⁹⁵

Épp az utóbbi szokások elhatalmasodására hivatkoztak azok a vásárhelyi ifjak, akik egyfajta *értelmiségi kávéházat* próbáltak indítani a városban: „magasztosb szellemi élvezet és némi szórakozás végett öszvegyülés főhelyéül kiválasztották, nem csak, sőt ki is tűzték *Írnoki kávéház’* cím alatt a’ város ’Korona’ nevű vendéglőjét. Céljok [...] ezután rendelendő hírlapok felolvasása, ’s főleg mind önmaguknak a’ veszélyes iparlovagok, értvén kártyázó, pipázó, kupázó, plétykázó, ’sat. – köréből, mind pedig ezeknek [...] magukéből kizárása által [...], a magasb értelmű zöld asztalok mellett lélekneemesítőleg, szív képzőleg, ’s testgyakorlat a’ jó egyetértés nemzeti (?) lobogója alatt ifjú erélyességgel működni.”⁹⁶

A *sepsiszentgyörgyi városi kaszinó*, mely a *Vasárnapi Újság* 1836–37-es megrendelő-listái tanúsága szerint ez években már működött, egy 1844-ben kelt tudósítás szavaiból ítélve „kiműlni készül”,⁹⁷ és csupán egy évtizeddel később volt képes újjáéledni.⁹⁸

„Az *udvarhelyi casino*”-ról nem sokat tudunk: 1843 márciusában a *Múlt és Jelen* csupán annyit említ, hogy „a’ részvényesek részvétlensége miatt [...] azon sírba, mely születésével számára ásatott, sebesen halada...”⁹⁹ Úgy tűnik, e célzás nem a kollégiumban működő társaságra vonatkozik, ám udvarhelyi városi kaszinóról szóló egyéb forrás ebből az időszakból nem áll rendelkezésünkre.

A városi környezetben – iskolákban, vagy azokon kívül – létrejött olvasó társaságok és kaszinók mellett különös figyelmet

érdemel a Székelyföldi falvak világában megindult művelődési pezsgés. E tekintetben jelzés értékű az elemi iskolák felőli gondoskodás, illetve a kisdedovók sok helyütt önerőből történő megalapítása. A falusi közművelődési és olvasótársaságok alapításának reformkori hulláma, mely az írni-olvasni tudás széleskörű szocializációját bizonyítja, a korábbi századokban gyökerezik. Jakó Zsigmond, a XVI. század második felének erdélyi viszonyairól írva állapítja meg: „Főként a székelyföldi szabad társadalomban figyelhető meg az anyanyelvű íráshasználat gyors terjedése a falvakon.”¹⁰⁰ Újabban, az 1785–86-os úrbéri összeírás, a Mária Terézia (1741), II. Lipót (1791) és II. Ferenc (1792) trónra lépése alkalmával készült „homagiáliák” (hűségeskük) vizsgálata nyomán Pál Judit arra a következtetésre jutott, hogy „... a XVIII. században a Székelyföldön az írástudás szintje magasabb, mint a fejedelemség egészében, bár alacsonyabb a nyugat-európai értéknél. Erdélyben a szász és székely székek jelentették a világos foltot az alfabetizáció térképén, és ők igazodtak leginkább a közép-európai állapotokhoz.”¹⁰¹

Az első falusi környezetben szerveződő székelyföldi művelődési egyesületek – ismereteink szerint – Udvarhelyszék egyik, ma már igencsak félreeső vidékén, a Fehérnyikó mentén alakultak. E tájegység korai művelődési pezsgéséről a *Vasárnapi Újság* tudósít: „A *siménfalvi* nemes székely ifjúság, [...] midőn csak hírből hallaná, a kül-országi egyesült társaságok, közelebbről korunk kebelében elszórt városi, iskolai casinok, olvasó társaságok jótékony befolyását a' köz jónak előmozdítására, egész lelkesedéssel neki tűzülé, [...] 1837 végén magát ezen szent célra egybe gyűlve szemlélé.” 1838 elejére már 40 részvényes tevékenykedett a „rendszeresített” kereteket nyert szervezetben. Számuk őszre már 54-re szaporodott. Az egyesület „rendszabályai” szerint a vezető tisztségek a következők: a „főelnök”, aki „kormányozza az egyesületet, a' megállított szabályok szerint”, a két alelnök, „egyik szükségesképpen a falunak felső, a' másik alsó részében lakandó”, a „főjegyző”, aki „minden tanácskozásokat, végzéseket tartozik rendbe szedni és az egyesület

előtt felolvasni”, az „aljegyző és egyszersmind iktató, ki szükség esetén viszi a’ főjegyzői tollat, egyébiránt a főjegyző által kidolgozott munkálatokat köteles jegyző könyvbe iktatni”, aztán a „segedelmezési jegyző, ki valakinek építendő épületei megvizsgálására kirendelt bizottság munkálatát és a nyújtott segedelmet köteles jegyző könyvbe iktatni”. Egyéb „hivatalok”: a „pénztárnok”, a két „dúló”, akik „kötelesek a’ részvényesek tartozásait, ha szépen nem lehet, külső erővel is fel hajtani”, a „könyvtárnok, ki az egyesület irományait és könyveit tartozik jó rendben tartani, ’s gondját viselni”, az „énekvezér”, végül a „lajstromozó”, aki névsort olvas és nyilvántartja a távolmaradókat. „Mindenek szabad szózatolás útján választatnak egy egy negyed éven”, kivéve a pénztárnokot, akit egy évre választanak, utána „számot veszen tőle az egyesület”, s újat választ. „A’ nevezetesebb törvény cikkelyek”: „1.sóban. Minden ezen egyesületbe béállani akaró személy tartozik magát kötelezni, az e végre készült kötelező levél saját kezével aláírásával. 2szor. Mindenki tegyen bé évenként az egyesület pénztárába egy bizonyos, de meghatározott mennyiségű pénzt, mellyhez többé semmi szín alatt jussot nem formálhat, pénzben vagy könyvben az írt summát követelvén. 3szor. Októbertől ápriliséig minden héten két gyűlés tartatik estvéli órákon, áprilistől októberig pedig nappal Vasárnaponként.”

De figyelemre méltóak az egyesület „Czélzatai” is: „az eddig folyt iskolai tanítás mód” hiányosságait pótolandó, a tagság „azokban tökéletesítené magát, mellyek egy mezei gazdának gyönyörűségére, hasznára és dicsőségére szolgálnak”. Ezek pedig: „a számvetés és földmérés tudománya, mellynek tökéletesítésére néhány fekete táblái mindenkor készen állanak; honunk törvényeiben bármi keveset útasodni, mellyre nézve czélszerű törvényes könyveket szerzett és szerez; a’ helyes írás mesterségét kitanulni. Kérelem levelet, kötelezvényt, bizonyítványt, nyugtatványt törvényes és tudományos rendszerbe foglalva készíteni.” E polgári fejlődést szolgáló gyakorlati célok mellett „az isteni dicséretnek éneklésiben is tökéletesülni” kívánnak. „Hogy pedig az eddig sok

hiányokkal küzdő mezei gazdaság itt bármi gyarapodást végyen, kiterjed az egyesület gondoskodása a gyepük készítésére, legfinomabb gyümölcs termő fák szaporítására, a' pityóka termesztés nagyobb divatbali ütésére, mindennemű takarmányok csinos rendezésére, minden gazdasági eszközök lehető legjobb móddal tartására – sorvadozó épületek jó karban vételére; sőt a haszontalan költségek megakadályozására, részegítő italok szabályozására, pénzes koczka, kártya eltörlésére.” Építkezéskor minden tagnak „annyi napszámbebeli segedelem adatik, mennyit az egyesület szükségesnek lát.” Továbbá, „a melly részvényesnek igavonó barmai szerencsétlenség által elpusztultak, azoknak ára rovtal szerint az egyesület tagjai között felvetessék, és így a' történt kár része bár mi részben kevesítették. [...] Szereti tudni híven keblező falujának határait, mellynek halmai néhol szinte feledékenységbe is mentek, hogy ezután valamelly szomszéd helységnek perlekedéseitől, foglalásától ne kéntelenítették – évenként egyszer, Sz. György napján megkerüli a' határszéleket, muzsika szó, puskák ropogásai és örvendő éneklések között.” Végezetül: „a' falusi temetési pompának óhajtana nagyobb ünnepélyt adni...”. Mindez nemcsak a tervezés szintjén létezett: rövid addigi működése alatt az egyesület „egy darab berket” kiirtott, illetve „termeszte törökbúzáat, mellynek árából szépen fog pénztára nevededni...”, árkok ásásával és egyéb földmunkákkal forrásokat foglalt. Működése második esztendejében, „jelen állása” szerint – amint bölcs mértékkel fogalmaznak a beszámoló megszövegezői – „a maga erején mint járnó tanuló gyermek áldogál.”¹⁰²

A siménfalvi példa követőkre talált a Fehérnyikó vidéke több falujában. Ismét a *Vasárnapi Újság*-ból idézünk: „*Tordátfalva* közönsége egy újabb művelődési egyesülettel segíti kis honunk haladását. A' testület már 40 részvényeseket számlál, kik szántó földekkel, pénz és más kitelhetővel [...] segíték gyarapítani szándékok valósítását [...]. Céljok az újság olvasáson kívül magokat a' számvetés és gazdálkodásba elébb segíteni, földeiket egyszerre és idejében művelni, 's ha valamellyükük barma lebetegül, az egyesület

kitelhetőleg segíti az elmaradottat. Céljuk az isteni tiszteletekre serkentés is, mi szerint templomozás előtt az egyesületi házhöz gyűlnek, 's innen illő renddel kísérik elnökjöket a' sz. egyházba."¹⁰³ A *Vasárnapi Újság* tudósítója szerint „Medeséren is a' mozgások egy ilyen egyesület jövőendő létesítéséről nyújtanak reményt.”¹⁰⁴ Több jel utal arra, hogy ez is valóban megalakult és működött.

Az *Erdélyi Híradó* 1839. január 14-i száma az *“etédi szabad székelemek közt”* létrejött *olvasó társaságról* ad hírt: „... tagokul csak józan életű 's mocsoktalan híű férfiak vétetnek; hetenként háromszor gyűlnek olvasás végett össze. Célja hasznos ismeretek szerzése, okulás, rokonulása a véleményeknek. A' részvények könyvek szerzésére fordítatnak, már is 46 részvényeseket számlál a' társaság, kik naponként szaporodnak. Most az erdélyhoni magyar hírlapokon kívül, a' diaetai 'beszédek tára', Kisfaludy Károly munkái, és Cserei Mihály kéziratái kerülnek napirendre.”¹⁰⁵ A következő év május 18-án kelt tudósítás szerint a társaságnak már 80 tagja volt, akik – a nyikómentiek példájára – elhatározták „minden elkárosulandó marhájokat közösen megfizetni a' károsnak.”¹⁰⁶ Sajnos 1843-ban ugyanazon lap levelezője már a Küsmödmenti település lakói újító szellemének hanyatlásáról tudósít. Dicséri a korábbi buzgalmat: „Írás- és olvasásbani gyakorlat, éneklés 's számtan valának az egyletnek, télben egy héten három estvéli, nyárban csak vasárnapi foglalkozásai.” Ám a rosszindulatú áskálódás hamar felütötte fejét: „Az egylet alig 2 hónapi létében, kiktől, 's kiktől nem? feladatott, felsőbb rendeletek nyomán, alapszabályai, jegyzőkönyvei elszedettek 's csak derék hazafiak közbe jötte után, minekutána az egylet ártatlan célja megtudatott, engedtetett meg szellemi további működése.” A tudósító azt is fájlalja, „hogy sem a' helybeli lelkész, sem az iskolamester, kiknek kezökben van ezen 2000 lélek szellemi sorsa, nemcsak, hogy az egylet tagjai nem lettek, – ámbár tisztelettel meghívtak; sőt [...] az egylet megbuktatását tettleg ármány útján nem tartották elhivatásuk, 's kötelességök szentségével ellenkezőnek. Illyeket tapasztalván a' falusi együgyűség, megijedt, 's többen év múltával az egyletből kiváltak;

mások azon ármánnyal, 'hogy az egyletnek semmi közvetlen haszna nincs' elidegenítették, s' így az egylet jelen évben csupán 7-8 tagot számlál. Utolsó folyóiratai, melyek június végével talán örökre megszűntek, az *Erdélyi Híradó* és a' *Magyar Gazda* voltak."¹⁰⁷ A kezdeti lelkesedést felváltó érdektelenség előidézése mögött, a lelkész és iskolamester tanácsadóiként mindenképp ott sejtjük a szervezésben szerepet játszó politikai ellenfeleit. Erre enged következtetni a *Múlt és Jelen* egyik, 1844 márciusában közölt jegyzete, melyre a vidék másik falujában, Siklódon történt és hírhető vált – valóban vérfagyasztóan kegyetlen – lincselési eset adott okot: „... a köznép annyira fel van lovagolva, hogy a' tisztekre is rá gyújtja éjjel a' házat, miként ez történt minap Etéden [...]. Etéden, mondom, a' híres nevezetes és szellemes H-k honfi társulat fészkeiben, 's az annyira magasztalt casino közelében, melybe csakugyan a helybeli pap, mint okos ember, nem akart beállani, ha szinte a' hírlapokban azért korholták is.”¹⁰⁸

Maradva Udvarhely vidékén, fel kell jegyeznünk még az 1840-es évek kezdetén egy olvasó kör alakítására irányuló igyekvést (nem tudni milyen eredménnyel), ezúttal a lelkésszel a szervező szerepében: „*Farczádon*, Udvarhelyszék egy falujában tizenkét székely lakosok a' református pappal együtt az országgyűlési jegyzőkönyvet vitetik magoknak, és szorgalmasan olvassák.”¹⁰⁹

A *Mezőmadarasi* (Marosszék) *Közjóképző Társaság* a helyi református eklézsia tagjai közül alakult 1840. január 11-én. Fő célja: „tíz esztendő alatt gabona termesztésből akkora tőkepenzt szerezni, mellyel a társaság tagjai a' magok, és a maradékaik részére a' papi és oskolatanítói képét, a felsőbbség által meghatározandó mennyiségben örökre megváltás, 's a' papi és oskolatanítói fizetést [...] örökre biztosítsák.” Amennyiben „a' felsőbbség” ezt a kepe megváltási módot nem fogadná el, „... az egész tőkepenz [...] bizonyos esztendők múlva jócska mennyiségre növekedvén, Mező Madarason egy, a' makfalvi oskolának megfelelő nemzeti iskola alapíttassék, ezt kívánván a' Mező Madarast környező népes székely községek szüksége.”¹¹⁰

1842 szeptemberében egy újsághír „*Orbai székből néhány egyénből alakult olvasó társaság*”-ról beszél, mely egy kisdedővő beindítását is támogatni kívánja.¹¹¹

1843. február 25-én, az alsíki katolikus papság *Csíksomlyón* tartott gyűlésén Puskás Tamás helybéli lelkész indítványozta, hogy „... maguk tökéletesítése 's a' rájuk bízott népek üdvös képzésére, a' korszerű haladásnak rokon kezet nyújtva, egy *olvasó egyesület* alakíttassék, mely által közkölségen a' legszükségesebb, és korunk igényeinek megfelelő tudományos könyvek megszereztetvén, a' népnevelés és iskolai oktatás czélszerűbb rendezésére élénkebb figyelem fordíttatnék.” Az indítvány támogatásra talált, és „annak bebizonyítására, hogy e kerületi papság minden szépet és jót tehetsége szerint pártolni és előmozdítani kíván, azonnal mindenki az intézet életbe léptetésére kiszabott részvénydíjt befizette, közakarattal határozatván, hogy míg e tárgyban más határozat keletkezend, a' fizetés havonként történjék.” Az egyesület bárki számára nyitott: „minden idejárulni kívánót közel 's távol is elfogadni kész, sőt részvétre szólítja fel távollevő elvrokonait is...”. Elindult az egyleti élet, előadások hangzottak el „a' tudatlanság kárai és a' míveltség áldásairól, főképp Székelyhonra vonatkozólag”, elnököt, pénz- és könyvtárnokot, bizottmányi tagokat választottak, hozzáfogtak a szabályzat kidolgozásához, megrendelték az első könyveket.¹¹²

Az *alsócsernátoni állandó casinó* (Háromszék) 1842-ben alakult. Az alapítók oly módon képzelték el a működéshez szükséges tőke előteremtését, „hogy minden részvényes évenként fizessen egy egy köből rozst; az így begyűlendő mennyiség adassék ki kamatra in natura”, emellett „mindenki járuljon annyi kész pénzzel a' czél megvalósításához, mennyi most szükséges a' hírlapok, 's néhány érdekesebb könyvek megvásárlásához.” Egy 1844. június 4-én közölt hírlapi tudósítás szerint akkorra 60 köből rozst gyűlt össze, ami „legkisebb számítás szerint is” 240 forintnyi tőkét jelent.¹¹³

A falusi közművelődési egyletek hatékonyságát illetően napjaink embere hajlamos a kétkedésre: vajon nem reformpárti értelmi-

ségi konjunktúra-kezdeményezéseiről van-e szó, amelyek azonnali ki is múltak, mihelyt a kezdeményező buzgalma alábbhagyott? Valóban olykor – például Etéden – az ügy háttérében a helységhez valami módon kötődő közéleti személyiségek állnak. Ez viszont nem jelenti, hogy az általuk létrehozott szerveződések nem működtek volna az alapító szándék, illetve a szabályzatuk szerint. Adatok bizonyítják, hogy éltek ezeken a településeken egyszerű parasztemberek, akik rendszeresen olvastak könyvet és hírlapot, mi több, olykor írásra is vetemedtek. Bizonyíték erre a *tordátfalvi Lukácsi család Bibliája*: 1612-ben, Opeeheimben nyomtatott kolligátum, mely tartalmazza az Ószövetséget, az Újszövetséget és Dávid Zsoltárait. Ennek üres lapjain érdekes feljegyzéseket találunk, melyeket az 1830-as évek elejétől kezdődően, több mint száz esztendőn át folyamatosan róttak a család tagjai. Vannak köztük értékes adatok a székely paraszti életmódról, az időjárásról, vagy éppen az 1848-49-es környékbeli eseményekről. Stílusuk koherens, a kifejezőmód tömör és világos, az írás viszonylag könnyedén olvasható. Mindez arra utal, hogy azok a szántó-vető emberek, akik a gondolatokat papírra vetették, a nyomtatott és írott betűvel folyamatos ismeretségben voltak.¹¹⁴ A Tordátfalvával szomszédos, az egyetelalaptási láz kapcsán ugyancsak emlegetett Medesérről származik „*Medeséri Márton János könyve*”, mely nem tudni mi módon kerülhetett a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárába. E kéziratos füzet első lapján olvasható: „Irtta Márton János 1826. Medeseri Márton Jánosé Ezen könyv”. Találunk benne egészen rövid feljegyzéseket az 1830-40-es évekből: helyi eseményekről, az időjárásról; itt olvasható a „Falusi Eskütek Hütlésinek [esketésének] formája” és a „Decrétum” (Tripartitum) székelyekre vonatkozó része. Elkezd írni egy „olá nyelven levő esketés” szövegét is, de az első két szó után rájön, hogy nem fog menni. Bekerül viszont, mindjárt az áthúzott román esküszöveg-kísérlet alatt „A Tábularis instructio 8'0 '55. a bizonyitto és vallato levelekről”, a következő oldalon egy rövid, nyolc soros, 1845-ben lejegyzett „Halotti Dall”. Végül, az utolsó 39 oldalon más, kiforrot-

tabb és kulturáltabb írással rögzített szöveget olvashatunk: „Nemes Erdély ország Külső Törvényes Székin Per-follyata Leveleinek Formái. Mellyeketis a' Törvényt tanuló Ifiaknak kedvéért egybe szedett és közönséggé is tett Fejérvári Dobó János 1766-ik Esztendőben. Leirattatott és némelly Részben Deákból magyarra fordítottatott Homorod Almási Pós Pál által 1814-ik Esztendőben.”¹¹⁵ Visszalapozva a nyikómenti egyesületek „célzatai”-hoz, megállapíthatjuk: a tordátfalvi Biblia lapjain, és talán még hangsúlyozottabban „Medeséri Márton János könyvé”-ben éppen ezek tükröződnek!

A kaszinók és olvasó társaságok megalapítása – a vizsgált időszakban – általános jelenség volt: a reformkori Magyarországon mintegy 200 ilyen társasággal számolhatunk. Ezek – akárcsak erdélyi társaik – a gyakorlati tudnivalók irodalma mellett terjesztették a liberális időszi sajtót, a kor haladó eszméit közvetítő irodalmi műveket, ami hamarosan felkeltette a bécsi udvar, személyesen Metternich kancellár figyelmét, és korlátozó, illetve ellenőrző intézkedéseket vont maga után.¹¹⁶

Az a tény, hogy a reformkori Székelyföld túlnyomórészt falusi társadalma, Erdély más (olykor polgárosultabb, vagy legalábbis annak vélt) vidékeihez képest lényegesen több művelődési egyletet volt képes fenntartani,¹¹⁷ arra utal, hogy itt, a hagyományos világ végső mentsvárának tekintett tájékon is gyökeret vert a polgári gondolkodás, jelentkezett a modernizáció igénye.

Jegyzetek

1. Sebestyén Kálmán: *Erdély református népoktatása. 1780–1848.* Bp., 1998. 6.
2. Sipos Gábor: Maroszséki népoktatás a XV. századtól 1848-ig. In: (szerk.: Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor) *Művelődéstörténeti Tanulmányok* B., 1980. 107.
3. Sebestyén Kálmán: i. m. 8-9.; vö. Albert Dávid: *A jogtudó értelmiség Udvarhelyszéken a XVI. század végén és XVII. század elején.* In: (szerk: Dr. Hermann Gusztáv Mihály és Róth András Lajos) *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok.* Székelyudvarhely, 2001. 6–17.

4. Tonk Sándor: A marosvásárhelyi református kollégium múltjából. In (szerk.: Medvigy Endre) *Marosvásárhely és vártemploma*. Bp., 1990. 113–116.
5. Albert Dávid: *400 éves a székelyudvarhelyi Tamási Aron gimnázium*. Székelyudvarhely, 1993. 9–21.; SzUMT. 27–30, 34–36.
6. Antal Imre: *A csíkszeredai líceum monográfiája*. Csíkszereda, 1968. 11–19.
7. Kis Ferenc: *A székelyudvarhelyi ev. ref. Collegium történelme*. Székelyudvarhely, 1873. 18.
8. Uo. 21.
9. SzUMT. 320., 336.
10. Kilián István: A kantai minorita iskoladrámák. In *Emlékkönyv a kézdivásárhelyi múzeum 25. évfordulójára*. Sepsiszentgyörgy, 1997. 48–49.; Orbán III. 108.
11. SzUMT. 38–42., 254., 304., 320–321.
12. Staud Géza: A magyarországi jezsuita színjátékok forrásai. III. (1561–1773). Bp., (é. n.) 173–183.
13. Az 1710-es évek elején az udvarhelyi református kollégiumban diákoskodó Hermányi Dienes József jegyzi fel egyik anekdotájában: „Lőn egy nagypénteken, midőn a jezsuiták Krisztus szenvedését ki akarnák komédiázni, hogy én is felmenék oda a hegyre tátogni. Menyek s jövök vala ki s bé a templomba. A pápista ösztövéér ábrázatú, aszúkaszu egyházfi pedig megharagúvék, és fenyeget vala, hogy megkorbácsol. Megharagúván ezért reája, s mondok magamba: 'Ördög vigyen el, nem kell nékem a ti haszontalanságtok' – s mennék vala a szállásra...” Másik udvarhelyi diákkori történetében „... egy szelíd, becsületes, de halovány csizmadia legény (a nevét felejtettem, de religiójára pápista vala) beszéli vala, hogy az udvarhelyszéki jezsuiták egy nagypénteken ötöt a teátrumon felfeszítették volt tanuló korában. A teátrumon ő azt jó szívvel vállalta a jezsuiták szavára, de nem tudta mi következik belőle, amelyért szidja vala a páter jezsuitákat, azt beszélvén, hogy a keze ki lévén terjesztve a keresztfán, a taknya az állán folyt le, míg levitték a teátrumon, a jezsuiták temlomától fogva a franciskánusok klastromáig, és megint visszavitték. Mikor pedig levették a keresztfáról, ő a karait kihajtani nem tudta, hanem azután popiummal s egyébbel addig kenették, míg meggyógyula, de sohasem állt helyre jól.” (Hermányi Dienes József: *Nagyenyei Demokritus*. B., 1970. 43., 161–162.)
14. Kilián István: i. m. 49–50.; uő.: A magyar nyelvű színjátszás Kézdivásárhelyt a XVIII. században. In (szerk.: Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk Sándor) *Művelődéstörténeti tanulmányok*. B., 1980. 221–231.
15. Fülöp Árpád: *Csíksomlyói nagypénteki misztériumok*. Bp., 1897.; Székely András Bertalan: Venczel József hitéről s a misztériumjátékról. In Venczel József: *Misztériumjáték*. Heves, 1993. 97–121.; Kedves Csaba: Actio

- parascevice. Történeti rétegek a csíksomlyói misztériumdrámákban. *Székelyföld*, 1999/5. 65–89.
16. Kocziány László: Kovásznai Sándor, Gheroghe Şincai marosvásárhelyi professzora. In *Studii de Istorie, Filologie și Istoria Artei*. B., 1972. 220.
 17. Tonk Sándor, i. m. 117–119.; Kovásznai Sándor: *Az ész igaz útján* (szerkesztette és bevezette Kocziány László) B., 1970.
 18. SzUMT. 50–51.
 19. Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi ev. ref. Kollégium múltja és jelene*. Székelyudvarhely, 1895. 17–35.
 20. Sz.U.M.T. 65–67.
 21. Gönczi Lajos: i. m. 42–43.
 22. Sándor János: *A székelykeresztúri unitárius gymnasium történelme*. Székelykeresztúr, 1896. 9.
 23. Uo. 16.
 24. Molnár István: Útnak indító, úton megtartó iskolám. In *A székelykeresztúri Orbán Balázs Gimnázium Évkönyve*. Székelykeresztúr, 1993. 54.
 25. Sándor János, i. m. 124–127.
 26. Uo. 87–88.
 27. Kőváry 1842.
 28. Zsombori József: A hajdani nemes székely nemzet áldozó poharáról. *Tudományos Gyűjtemény* 1835. XIX. évf. III. köt. 3–18.
 29. Uó: *Egy szó a fel-kelő magyar nemességhez*, T.N. Küküllő vármegye zászlóinak fel-szentelése alkalmatosságával. Sz. Mihály Hav. 1-ső napján, 1809-ben, D. Sz. Mártonban. Imprimatur Claudiopoli, 16. Septemb. 1809.
 30. Uó: Egy két észre-vétel a' magyar nyelv' mostani állapotjáról. *Erdélyi Múzeum*. 1815. III. füzet. 152–170.
 31. Zsombori József: Jegyzetek. Egy nemzeti jeles író készületére. *Erdélyi Múzeum* 1817. VIII. füzet. 166.
 32. Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek*. Bevezetéssel ellátta Dr. Kristóf György. Kolozsvár, 1944. I. 120.
 33. Kőváry László: *Tájépek utazási rajzokban*. B., 1984. 210–211.
 34. F. D. [Fancsali Dániel]: A Thelegdi esperességről értekezés. *Nemzeti Társalkodó*, 1838. II. félév. 41-47.; 49-51.; 57-60. Ebben a tanulmányban Fancsali egy egész sor, a telegdi esperességhez kapcsolódó kérdést tisztáz, felsorolja (alesperességenként, az 1332-37-es pápai tizedjegyzék szerint) településeit és cáfolja (kifogástalan tudományos színvonalú érveléssel) egy 1301-es keltezésű, a történetírásban még sokáig vihart kavarázó, a kortárs forráskritika által egyértelműen hamisnak mondott oklevél eredetiségét. (Az utóbbira vonatkozóan lásd: Hermann Gusztáv Mihály: „Villa nostra olachalis”. In *A többség kisebbsége*. Csíkszereda, 1999. 10–11.)
 35. Kőváry 1842. 77.
 36. A. de Gerando: *La Transilvanie et ses habitants*. Paris, 1845.

37. Koós Ferenc: *Életem és emlékeim*. B., 1971. 73–76.
38. Tonk Sándor, i. m. 121.
39. Antal Imre, i. m. 24.
40. Kóváry 1842. 66-67.
41. Sándor János: i. m. 124–127.
42. Vita Zsigmond: A Bethlen-kollégiumi színjátszás a XVII. és XVIII. században. *Erdélyi Múzeum* 1943 (XLVIII). 1. füzet. 69–73.
43. Kovásznai Sándor: *Az ész igaz útján*. Bevezette és jegyzetekkel ellátta: Kocziány László. B., 1970. 30.
44. Uo.
45. Fogarasi Sámuel: Marosvásárhely és Göttinga. Bevezette és jegyzetekkel ellátta: Juhász István. B., 1974. 105–106.
46. Jancsó Elemér: *Az erdélyi magyar nyelvművelő társaság iratai*. B., 1955. 162–166.
47. Kótsi Patkó János: *A régi és az Új Theátrum Historiája és egyéb írások*. Bevezette és jegyzetekkel ellátta: Jordáky Lajos. B., 1973. 24.
48. Fogarasi Sámuel: i. m. 104.
49. Szigethi Gyula Mihály: Nemes Udvarhely Széki Rósáskert. *Tudományos Gyűjtemény* 1825 (XI). 59.
50. Sz.U.M.T. 82–83.
51. Uo. 72-79.
52. Kótsi Patkó János: i. m. 194–195., 198–199., 203–204., 206–208., 210–212.
53. Enyedi Sándor: *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei*. 1792–1821. B., 1972. 178–189.
54. Uó: *Déryné erdélyi színpadokon*. B., 1975. 123., 124., 146., 148.
55. *Múlt és Jelen* 1844. 7. sz.
56. *Múlt és Jelen* 1844. 21. sz.
57. *Múlt és Jelen* 1844. 26. sz.
58. *Múlt és Jelen* 1844. 29. sz.
59. *Erdélyi Híradó* 1839. II. félév. 42. sz.
60. *Erdélyi Híradó* 1840. 31. sz.
61. *Múlt és Jelen* 1845. 47. sz.
62. *Múlt és Jelen* 1842. 33. sz.
63. Enyedi Sándor: *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei*. 173.
64. Sz.U.M.T. 109.
65. *Erdélyi Híradó* 1843. december 12.
66. Enyedi Sándor: *Déryné erdélyi színpadokon*. 147.
67. Bőjthe Jolán: Kisdédóvásunk múltjából. *Korunk*. 1977. 7. sz. 576–577.
68. *Erdélyi Híradó* 1842. 72. sz.
69. *Erdélyi Híradó* 1844. 4 sz.; 64. sz.
70. *Erdélyi Híradó* 1844. 67 sz.; 68. sz.

71. *Múlt és Jelen* 1844. 33. sz.
72. *Erdélyi Híradó* 1844. 9. sz.
73. *Múlt és Jelen* 1845. 22. sz.
74. *Múlt és Jelen* 1845. 41. sz.
75. *Múlt és Jelen* 1845. 46. sz.
76. *Múlt és Jelen* 1846. 26. sz.
77. *Múlt és Jelen* 1845. 43. sz.
78. Bőjthe Jolán i. m. 578.
79. *Múlt és Jelen* 1845. 26. sz.
80. Sipos Gábor: i. m. 121.
81. Vita Zsigmond: A Bethlen-kollégiumi színjátszás a XVII. és XVIII. században. *Erdélyi Múzeum*, 1943 (XLVIII). 72.
82. Benkő Samu: A marosvásárhelyi kollégium diákjainak művelődési törekvései a múlt század harmincas éveiben: In *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. B., 1957. 49.
83. Sz.U.M.T. 105-106.
84. Vita 1983. 124.
85. Sz.U.M.T. 106-107.
86. Benkő Samu, i. m. 50.
87. Uo. 52-56.
88. Sándor János: i. m. 281-282.
89. Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez*, Bp., 1880. 140-144.
90. Az oklevél Gyöngyössy János székelyudvarhelyi vegyész-mérnök-vállalkozó tulajdonában van. Közölve: *Székelység*. Ús. 1990. 2. sz. 8-9.
91. *Hazai Tudósítások* 1807. 20. sz.
92. *Erdélyi Híradó* 1832. II. félév. 49. sz.
93. *Erdélyi Híradó* 1833. 6. sz.
94. *Erdélyi Híradó* 1840. II. félév 4. sz.
95. *Erdélyi Híradó* 1843. 3. sz.
96. *Múlt és Jelen* 1847. 102. sz.
97. *Erdélyi Híradó* 1844. 45. sz.
98. Cserey Zoltán-József Álmos: *Sepsiszentgyörgy képes krónikája*. Kovászna, 1991. 6.
99. *Múlt és Jelen* 1843. 22. sz.
100. Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. B., 1976. 289.
101. Pál Judit: Írástudás a Székelyföldön a XVIII. században. *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1996. 421-433.
102. *Vasárnapi Újság* 1838. 238. sz.
103. *Vasárnapi Újság* 1838. 233. sz.
104. *Vasárnapi Újság* 1838. 238. sz.
105. *Erdélyi Híradó* 1839. 4. sz.

106. *Erdélyi Híradó* 1840. 46. sz.
107. *Erdélyi Híradó* 1843. 66. sz.
108. *Múlt és Jelen* 1844. 22. sz.
109. *Múlt és Jelen* 1842. 12. sz.
110. *Erdélyi Híradó* 1840. 7. sz.
111. *Erdélyi Híradó* 1842. 72. sz.
112. *Erdélyi Híradó* 1843. 37. sz.
113. *Erdélyi Híradó* 1844. 45. sz.
114. A Biblia Lukácsi Sándor székelyudvarhelyi nyugalmazott közigazgász tulajdonában van.
115. *Medeséri Márton János Könyve*. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára. Kézirattár: R 6507.
116. Pajkossy Gábor: *Polgári átalakulás és nyilvánosság a magyar reformkorban*. Bp., 1991. 16–20.
117. Az összehasonlítás elvégezhető a Vita Zsigmond által közölt adatok alapján (lásd: Vita 1983. 133–139.)